

Emakumea Frankismoan

Maria Ruiz Torrado

EHUko historia ikaslea

Sarrera

Espainiako II. Errepublika lorpen garrantzitsuko garaia izan zen emakumeentzat. Pixkanaka, beraien lekua gizartean, politikan eta esparru askotan lortzen ari ziren, eta aipagarriagoa dena, leku hori benetan onartzen ari zitzairen. Baina, 1936ko altxamendu nazionalak prozesu hori eten zuen, gizon-emakume askok berdintasunaren bidean egindako lana eta izandako ametsak bertan behera utziz. 1939an, bando nazionalak garaipena lortu zuenean eta Francoren erregimen diktatoriala hasi zenean, emakumeen inguruan lortutako aurrerapauso guztiak atzera botatzen hasi ziren.

Nazionalkatolizismoaren printzipioei jarraiki, eta diskurtso mediko bat erabiliz, emakume idealaren eredia garatu zen Lehen Frankismoan (1939-1959). Emakumea dezentea izan behar zen, pudikoa, isila, gizonaren menpekoa eta zerbitzaria, eta bere lekua, etxe barruan zegoen, eta beste inon ez. Moral kristauaren arabera jantzi eta jokatu behar zuen, makina bat aldizkari, liburu eta eskuliburu egon zirelarik emakumearen portaera nolakoa izan behar zen eta nolakoa ezin zen izan argi utziz. Legalki, diskriminaturik aurkitzen zen, gizonaren azpitik, eta sexualitatearen alorrean, izugarritzko mugak jarri zitzaizkion, gizon eta emakumeen elkargune lekuen inguruan izugarritzko kontrola ezarri zelarik. Ezkon-aurreko harremanak erabat debekatuak zeuden eta ezkon-ostekoak ere, oso mugatuak zeuden. Sexua seme-alabak edukitzeko bidea zen, eta besterik ez, ez plazerik, ez pasiorik, ezta desiorik ere. Izan ere, ama izatea zen emakumearen funtzio nagusia, emazte ona, zerbitzaria eta umila, izatearekin batera. Bide horretatik, emakumea izaterakoan seme-alabak munduratu zituen eta hezten zituen (erregimenaren printzipioen arabera doktrinatu behar zituen, alegia), zentzu batean gizonaren gainetik zegoela bultzatu zen. "Arrazaren tenplua" zen, aberriaren etorkizuna ziurtatuko zuena; beraz, funtzio garrantzitsua zuen betetzeko. Aberriaren eta Estatuaren mesedetan, emakume bezala zituen funtzioak ondo betetzea exijitzen zitzaion, kontrakoa Espainiari traizioa egitea izango zelarik.

Baina, Bigarren Frankismoan (1959-1975), Espainiak ekonomiaren alorrean ezagutu zuen irekierarekin batera, aldaketak suertatu ziren gizartean. Emakumeak askatasun handiagoaz gozatu ahal izan zuen. Etxetik gehiago ateratzen zen, nahi zuen bezala jantzi eta jokatzeko askatasun gehiago zuen eta geroz eta gehiago etxetik kanpo lan egiten zuen, nahiz eta soldata baxuak kobratu eta muga handiak izan zenbait lanpostuetara iristeko. Esparru legalean ere aurrerapausoak egon ziren, 1958ko eta 1961eko legeak eta 60.-70. hamarkadetan zehar emandako zenbait dekretu azpimarratu behar ditugularik. Erreforma legal horiek nahiko apalak izan ziren arren, pixkanaka gauzak aldatzen ari ziren. Beraz, frankismoak emakumearen inguruan bultzatutako irudia aldatu egin zen: emakumea ez zegoen gizonaren azpitik, ez zen gutxiago, soilik "ezberdina" zen. Horrela, komunikabideek emakumearen irudiaren inguruan zabaldu zuten mezua ere aldatuz joan zen. Baina, aipatutako aldaketa hauek guztiak nahiko azalekoak izan ziren, eta 1975ean, Franco hil zenean, eta berarekin, erregimena ere erori zenean, emakumeak oraindik oso diskriminaturik segitzen zuen. Beraz, hurrengo urteetan lan handia egin behar izan zen berdintasunaren izenean, eta jomuga horrekin.

Frankismoaren testuinguruan emakumearen bizimodua nolakoa izan zen aztertzerakoan, *Sección Femenina de Falange y de las JONS*ek betetako papera ezin dugu ahaztu. 1934an sortu zen erakunde hori, baina Francoren diktadura finkatu arte ez zuen benetako garrantzirik izan. SFren helburua emakume espainiarrak frankismoaren ideologia eta printzipioen arabera doktrinatzeko zen eta eskolak, hitzaldiak, abesbatzak, dantzak, etab. antolatu zituen xede horren inguruan. Emakumeei seme-alabak zaintzen, josten, garbitzen, irakurtzen, etab. erakusten zitzaizkien, eta arrazoi horregatik, erakunde horrek pisu politiko gehiegi ez zuela izan zirudien. 60. hamarkadatik aurrera, Espainian emakumearen inguruan emandako aldaketan aurrean, SFk ez zuen aldaketa eraginkorrik burutu, 1961eko legea bultzatzearen salbuespenarekin, eta ondorioz, errealitate sozialetik urruntzen joan zen. Azkenean, 1977an, dekretu berezi baten bidez SF desagerrarazi zuten, baina Nueva Andadura taldea sortu zen, gure egunetaraino emakumeen erakunde falangista horri jarraipena ziurtatu diona.

Testuinguru honetan, ezin ditugu aipatu gabe utzi frankismoaren eta faxismoaren kontra borrokatu zuten emakumeak. Oposizioarentzat urte latzak izan ziren eta borroka klandestinoak zaila eta arriskutsua izan zen. Emakumeen partehartzea oposizioko mugimendu ezkutua horretan nabarmena izan zen. Batzuek kartzuletatik eta beste batzuek kaletik, batzuek erbestetik eta beste batzuek Espainia barnetik, Frankismoa desagertarazteko, presoan egoera hobetzeko, amnistia lortzeko, gosea eta langabezia amaitzeko, lan-baldintzak hobetzeko, askatasun handiagoa lortzeko, etab. lan egin zuten. Horretarako, manifestazioak antolatu zituzten eta horietan parte hartu zuten, panfletoak banatu zituzten, UMAE eta MDM bezalako taldeetan antolatu eta lan egin zuten, etab.

Beraz, emakumeak frankismoan jokatu zuten papera aztertzerakoan gai ezberdinak jorratu beharko ditugu, horien sintesi orokor eta garbia egiten ahaleginduko naizelarik.

I. Emakumeen eguneroko bizitza Frankismoan

Emakume espainiarren eguneroko bizitza Francoren diktaturaren urteetan ez zen erraza izan. II. Errepublikan emakumearen egoera hobetzeko eta gizonarekin berdintzeko hartutako neurri guztiak bertan behera gelditu ziren 1939ko garaipen nazionalarekin. Nazionalkatolizismoaren moralaren arabera emakumearen ereduak inposatu zen Lehen Frankismoan. Emakumea gizonaren menpe gelditu zen eta bere gorputzari muga izugarriak jarri zitzaizkion; emakumeak hezkuntza eta lan esparruetatik urrundu nahi izan zituzten. Errealitate hiper-arautu eta mugatua sortu zen. Baina, Bigarren Frankismoan aldaketak gertatu ziren. Espainiar gizartea aldatuz joan zen, eta ondorioz, erregimenaren diskurtsoa emakumeari buruz aldatu behar izan zen. Emakumeek askatasun handiagoaz gozatu zuten, geroz eta gehiago etxetik kanpo lan eginez, nahi zuten bezala jantzi, nahi zuten lekura joanez, etab.

I. 1. Emakumea Lehen Frankismoan (1939-1959)

II. Errepublika emakumea alor sozial eta politikoetan bultzatzeko plataforma izan zen. Baina, bando nazionalaren garaipenarekin, prozesu hori bertan behera

gelditu zen. Frankismoak izpiritual eta intelektualki azpitik zegoen izakia bezala ikusi zuen emakumea, gizartean eta politikan lekurik ez zuena eta etxekoandrea eta ama izatera soilik zuzendurik zegoena. Emakumearen ikuspegi horrek sustrai katolikoak zituen.

Baina, emakumea etxeko kontuetara mugatu behar zela, gizonen menpe zegoela (hasieran, bere aitaren menpe, eta ondoren, senarraren menpe), etxetik at lanik egin behar ez zuela eta bizimodu publikoan parte hartu behar ez zuela defendatzen zuen diskurtso horrek, tradizionalismo katolikoaren eraginaz gain, oinarri biologista argia zuen. Gizon eta emakumeen arteko ezberdintasun biologikoak zirela eta, emakumeak amatasunera mugatu behar ziren, eta testuinguru horretan, alor ekonomiko, sozial eta juridikoan diskriminaturik egotea justifikatzen zuten. Faxismoentzat, emakumea "arrazaren tenplua" zen, haurrak munduratzeari, zaintzeari eta erregimenaren baloreen arabera sozializatzea zen bere ardura, eta besterik ez; horrela, etxetik kanpo lan egitea Estatuari eta aberriari traizioa egitea zen. Frankismoak ere, horrelako diskurtso bat garatu zuen, etxetik kanpo lan egitea eta emakume bezala zituzten funtzioak betetzea inkompatiblea zela defendatuz.

Sexualitatearen alorrean ere ezarri zen errepresioa. Emakumearen gorputzari askatasun txikiena ere debekatu zitzaion; bestalde, abortua zigortu egin zen, dibortzioa debekatu eta jaiotza-tasak gora egiteko politika bultzatu (nahiz eta, badakigun bezala, porrot egin zuen).

Frankismoak bultzatu nahi zuen emakumearen ereduaren hedapen prozesuan, propagandak pisu handia izan zuen. Alde batetik, emakumea zentzu batean gizonaren gainetik zegoela bultzatu zen, bere bertute fisiko (amatasuna) eta moralengatik (babeslea, atsegina, etab.). Baina, bestalde, emakumearen mendekotasuna azpimarratu zen. Juridikoki, emakumea diskriminaturik egon zen, bere senarraren tutoretzapean, eta bere gorputza eta portaerak arautu ziren erregimenetik. Testuinguru horretan, Elizak paper garrantzitsua bete zuen; moralari eta emakume dezenteari buruz hitz eginez, emakumeen janzkera, portaerak, etab. mugatu zituen.

Edonola, kontuan hartu behar dugu frankismoak bultzatutako eredu honek ez zuela leku guztietan eta gizarte-klase guztietan eragin berbera izan. Erregimena ezin izan zen emakume guztietaraino iritsi. Madril, Bartzelona, Bilbo edo Sevillako zonalde industrializatuetan, adibidez, frankismoaren emakume idealaren ereduak ez zuen ia eraginik izan. Aipatutako lekuetan moral ofizialetik kanpo bizi ziren, eta erregimenaren begietara gune matxinatzaileak ziren. Jendea ez zen elizara joaten, ezkonduz ez zeuden bikoteak zeuden, ez ziren seme-alabak bataiatzen, etab.

Francoren diktaduraren lehen fasean emakumearen ikuspegiaren inguruko ildo nagusiak aipatu ondoren, esandakoa sakonagoa aztertzerako pasako gara.

I. 1.1. Eredu berria: Nazionalkatolizismoa eta emakume "dezentea"

II. Errepublikak, konkista juridiko eta politiko garrantzitsuen garaia izan zen emakumeentzat; baina, hala ere, muga handiak mantendu ziren oraindik. Egoera berri horrek emakumearen ereduak aldatzen hastea eragin zuen, eta horrela,

emakumeak familian betetzen zuen papera, esparru pribatuan betetzen zuen papera, eta gizonaren paper tradizionala zalantzan jartzen hasi ziren. "Modernitatearen arrisku" horien aurrean, bando nazionalak emakumearen beste eredu bat eta sexuen arteko beste harreman bat bultzatzeari ekin zion. Errepublikak bultzatutako ordena moralaren eta politikoaren haustura kondenatu zuen bando nazionalak, egoera hori errepublikarren laizismoaren, inmoralitatearen, ohituren korrupzioaren eta askatasunaren errua zela azpimarratuz.

Era berean, frankistek errepublikarren politikaren ondorioz sortutako desoreka eta emakumearen "maskulinizazioa"ri buruz hitz egin zuten. Adibidez, miliziana, errepublikarren ustez emanzipazio femeninoaren adierazle zena, gizonen mozorrotutako emakumea zen frankisten begietan, mundu zibilizatutik kanpo kokatu beharreko hibridoak zirela esan zen. Bando nazionalak Errepublikak paper tradizionalak hautsi egin zituela defendatu zuen.

Diktadura frankistak bi eredu bultzatu zituen emakumeentzat: alde batetik, Gaztelako Isabel, emazte eta ama eredugarria izan zenez gero; eta beste aldetik, Teresa de Jesus, obediencia eta lanerako gogoaren eredu bezala. 1937an, Pilar Primo de Riverak Teresa *Sección Femeninaren* patroizendatu zuen. Emakume horren hitzen arabera: "La lucha contra el peligro de que la mujer se convierta en árido producto intelectual, en detrimento de la maternidad y la feminidad, será un tema redundante"¹.

40. hamarkadan, generoaren formakuntza indar handiz bultzatzen hasi zen. Formakuntza politikoa *Sección Femeninaren* esku gelditu zen eta generoaren formakuntzari buruzko eskuliburuak kopurua asko ugariatu zen; batez ere, emakumeei zuzendutako liburuak ziren eta eliz-gizonak, medikuak, politikariak, pedagogoak, *Sección Femeninako* emakumeak, etab. ziren egileak. Horrela, "emakume ideala"ren eredua garatzen zen, azken finean, emakume kristauaren eredua zena nazionalkatolizismoaren eraginez. Orientazio pedagogiko eta balore sistema jakin bat bultzatu nahi zen eta, testuinguru horretan, gai ezberdin asko jorratzen ziren, hala nola, etxeko-lanak, janzkera, gizarteratze-moduak, etab. Gainera, eskuliburuak hartzailea ondo finkatzen zen: liburu batzuk nerabeei zuzenduak zeuden, beste batzuk emazteei, beste batzuk ama zirenei, etab.

Bestalde, frankismoan zehar, emakumeei bideratutako aldizkari ugari argitaratu ziren ere: aldizkari tradizional batzuen argitalpenak mantendu ziren (*El Hogar y la Moda*, *La Ilustración Femenina*, etab.), informazio grafikoa jasotzen zuten aldizkariak bere lekua aurkitu zuten merkatuan (*¡Hola!*, *Garbo*, etab.), *Sección Femeninak* argitaratutakoak (*Teresa*, *Consigna* eta *Y. Revista para la mujer* emakumeentzat eta *Bazar* nerabeentzat) etab.

Aldizkari horien bidez erregimenak nahi zituen emakume-rola eta gizon-rola defendatu eta zabaldu egiten ziren. Argitalpen horiek klase ertaineko emakumeengan zuten, batez ere, eragina eta gai ugari lantzen zituzten, hala nola, moda, edertasuna, etxerako aholkuak, seme-alaben heziketa, aholkularitza sentimentalak, emakumeen portaera zuzena, maitasun-kontakizunak, emakume famatu eta aberatsei buruzko artikuluak, testak, horoskopoa, etab.

¹ Nielfa Cristóbal (2003: 28)

Esan bezala, emakumeen portaerari buruzko eredu ideal zehatza bultzatzen zen argitalpen horien orrialdeetatik, emazte-ama-etxeakoandreairen eredua. Adibide moduan, *Teresa* aldizkariak argitaratutako ondorengo artikulua ikusiko dugu:

La vida en común necesita diálogo. Y para esto una mujer debe saber hablar con su marido. No basta que sea una perfecta ama de casa. Hace falta que una mujer encuentre unos minutos para leer la prensa diaria y así poder estar un poco al tanto de las cosas que pasan por el mundo. También si tu marido es un hombre intelectual tienes que procurar llegar un poco a su altura, comprender sus gustos artísticos y hasta los libros que lee ².

Esan bezala, katolizismoaren pisua oso handia izan zen genero-ereduak finkatzerako orduan. *Genesis*-an oinarrituz, emakumearen mendekotasuna gizonarekiko argudiatu zen eta *Elizaren Aiten Esaera Zaharren Liburuan* oinarrituz, emakumea bete-betean emazte eta ama izatearen jardueretara bideratu behar zela bultzatu zen:

¿Cuál es tu fin al pensar en casarte? No puedes ni dudarlo pues con ello se te haría una injuria; tu aspiras a ser madre.

Dios, inteligencia suprema, cuando creó a la mujer sabía a dónde iba; le señaló un fin, una misión para cumplir [...] la creó para que fuese, con respecto al hombre, una ayuda igual a él.

¡Ayudar al hombre! Esa es la misión de la mujer. El hombre no se basta, es débil, encuentra dificultades para vivir, para sostenerse, para caminar por el sendero que Dios le ha señalado; necesita una ayuda, y esa ayuda es la mujer.

¡Ayudar al hombre! Ese es tu destino en la vida.

Toda mujer tiene dentro de sí una madre, se ha dicho, y es cierto. Es que Dios ha destinado a la mujer a ser la ayuda del hombre por medio de la maternidad.

[...] si el oficio del varón es ser el obrero del mundo, el oficio de la mujer es ser madre; y este oficio ha de realizarlo unida al hombre por el matrimonio y a él sumisa ³.

Platon, Plutarko, Tazito, Lamartine, de Maistre, Mirabeau edo Napoleonen hitzen eta santuen, moralisten, Aita Santuen, politikoen, idazleen, filosofoen... hitzen aipamenak ere oso ohikoak izan ziren frankistek nahi zuten emakumearen eredua bultzatzeko, hau da: "Mujer tópico en la que conviven fuerza y fragilidad, capacidades educativas y necesidad de tutela, sensibilidad, astucia y pureza" ⁴.

Horrela, ugalketa zela ezkontzaren helburua, emakumeak bere senarrarekiko zuen mendekotasun fidel eta zuzena eta emakumearen emantzipazioaren kritika bultzatu zen. Etxekoandre perfektuaren irudia finkatu zen; horren arabera, emakumeak jostun iaioak izan behar zuten, puerikulturako jakintzak izan behar zituzten, elikaduraz eta garbiketaz arduratu behar zuten, etab. Era horretako jarduerak *Sección Femeninak* antolatutako "Escuelas del Hogar"en ikasten ziren, adibidez. Beraz, erregimenaren aburuz, etxea zen emakumearen lekua, bertan bere senarra eta haurrak zainduz. Bere etxetik kanpo lan egiten zuten emakumeek frankisten kritikak jaso zituzten. Normalean, neskek ezkondu arte lan egiten zuten (krisi ekonomikoari aurre egiteko beharrezkoa zen) eta ezkontza ostean, lana utzi eta soilik etxeaz arduratzeari ekiten zioten. Izan ere, frankismoaren begietara etxetik

² "Hablemos de... la compenetración", *Teresa*, 79. zenbakia. 1960ko ekaina. Egia esan, Bigarren Frankismoaren urteetan idatzitako artikulua da, baina bere mezuak frankismoaren lehen etaparekin bat egiten du. Hurrengo atalean aztertuko dugu sakonago 60. hamarkadan emakumeen aldizkariaren inguruan emandako aldaketak.

³ Enciso Viana (1950: 13-18)

⁴ Nielfa Cristóbal (2003: 30)

kanpo lan egiten zuen emakumea gaitzesgarria zen: "La mujer trabajadora, como proyección de la emancipación moderna, constituye una amenaza a la femeneidad, a la maternidad y a la dedicación total del hogar" ⁵.

Emakumeak lan merkatuan parte hartzea ekiditen saiatzen ziren, beraz. Era berean, emakumeak gehiegi ikastea ere ez zen begi onez ikusten; izan ere, ikasi behar zituzten kontu bakarrak amatasunarekin lotuak zeudenak ziren. Emakumeen hezkuntza ezin zen gizonezkoen parekoa izan, hori arriskutsua izan zitekeela uste zuten. Lehen Hezkuntza jasotzearekin aski zen. Unibertsitate-formakuntzari dagokionean, tradizionalki emakumei lotutako lanbideekin soilik onartzen zen: irakasle, erizain, puerikultorea, etab. Letretako karrera goi mailako emakumeentzat onartzen zen, beraien senarrari elkarrizketa interesgarriak eskaini ahal izateko.

¿Debe estudiar la mujer? ¿Es conveniente que siga una carrera?

[...] Ni a la mujer se le ha de privar de una cultura intelectual esperada, ni en ella se la ha de igualar al hombre.

Que haya de instruirse, es evidente. Así lo exige el fin que Dios le ha señalado: la maternidad.

La cultura, en la mujer lo mismo que en el hombre, le perfecciona, le ennoblece y educa no sólo su inteligencia, sino aún la misma sensibilidad, poniéndola en mejores condiciones para ejercer sus oficios maternos en el hogar y en la sociedad.

La cultura capacita a la futura madre para el mejor cumplimiento de su instrucción de la servidumbre, a la que está obligada, para su actuación en las obras de beneficencia o sociales, y para prestar un apoyo más intenso y más eficaz a su marido.

Si la mujer es culta, puede sostener con su marido una conversación más amena y más variada, haciéndole más agradable las charlas domésticas, sin que tenga que añorar las del café ⁶.

Emakumearen itxuraren inguruko mezuak ere argiak ziren; frankismoa modaren kontra zegoen, Espainiarentzat gogorak ziren urte horietan, dirua alferrik gastatzea baitzen. Makillajea ere ez zen egokia, ez zen beharrezkoa eta gainera, kaltegarria zen. Kristautasunaren ereduaren arabera janztea defendatu zen; emakumea dezentea, txukuna, soila eta apaindura gutxikoa izan behar zen janzterakoan:

Lo cual no quiere decir que demos de mano al buen gusto en el vestir, ni que renunciemos a las ventajas razonables que puede introducir la moda bien encauzada; solamente damos a entender que ningunos respetos de amigas o modistos nos harán traspasar los límites que nos señala la modestia y la decencia cristiana, y que abominaremos de los trajes cortos y estrechos, y aún más de los escotados. Las dudas que sobre este punto nos vinieren las resolveremos a la luz de los ejemplos de nuestra Madre Santísima ⁷.

Gauzak horrela, gizon eta emakumeen arteko harremana diktadura frankistaren kezketako bat izan zen. Ezkontzara harreman sexualak mantendu gabe iristea oso garrantzitsua zela zabaldu zen, hori baitzen ezkontza horrek porrot egitea ekiditeko modu bakarra. Testuinguru horretan, gizon eta emakumeen elkarketa lekuak eta egoerak arautu ziren, elkarketa horiek, moral kristauaren ikuspegitik, arriskutsuak izan zitezkeelako. 1938an, Serrano Suñerrek, Gobernazioko ministroak, Inauteriak abolitu zituen; gerra amaitzean, koheziketa, hots, neska-mutilek eskolan elkarrekin ikastea, debekatu zen; maitasun- eta adiskidetasun-harremanak arautu

⁵ Nielfa Cristóbal (2003: 33)

⁶ Enciso Viana (1950: 38)

⁷ Las Hijas de María de Orihuelaren araudia.

ziren; horrela, ezkongai-aldia une kritiko bihurtu zen, gomendio eta debekuz josia, hurrengo puntuan hobe ikusiko dugun bezala. Hala ere, orain adibide batzuk ikusiko ditugu:

en caso de matrimonio previsto para dentro de dos años o más, una entrevista y una carta por mes; para dentro de un año, una entrevista y una carta cada 15 días. Es el régimen máximo que se puede conceder sin peligro ⁸.

"Los novios y, sobre todo, las novias preguntan con frecuencia si les está permitido besarse en la boca [...] Sin duda, pueden existir casos en que el beso en la boca, ligero y no prolongado, no provocará directamente la emoción carnal, y siendo así, no constituirá falta grave. Pero, aún en estas circunstancias, una persona discreta aconsejará evitarlos. El beso en los labios, por ser en ellos más vivo el sentido del tacto, es un beso embriagador y que, muy a menudo, invita a otras intimidades, y éstas inevitablemente carnales. Por eso el beso en la boca, aún en el caso de no constituir culpa grave contra la castidad, no deja de ser una imprudencia; Si permitis a vuestro novio la más pequeña libertad, ¿creéis que se contentará con eso? Echad al fuego, no agua, sino petróleo, y observad si se apaga. [...] Entregaos los ojos y leed en el fondo del alma: entre las hierbas y las flores veréis agazapada la serpiente que sinúa el veneno [...] Conque... ni las promesas, ni los medios arteros de que se valen para seducir ni las amenazas deben apartar vuestra pura conciencia del camino de la justicia⁹.

Horrela, dantza-gelak, zinemak, hondartzak, etab. leku oso arriskutsuak bihurtu ziren. Bertan, emakumeak eta gizonak elkartu egiten ziren eta horrek egoera inmoraletera eramane zezakeen. Horregatik, frankistek leku horietan nola jokatu behar zen ere arautu zuten. Zinemaren kasuan, zentsura egon arren, lehen pelikula amerikarren etorrerarekin, moralitatea errespetatzen ez zuen lekua bihurtu zen. Beraz, bertan gertatzen zena kontrolatu behar zen. Erregimenaren begietara, dantza modernoak ere arriskutsuak ziren. Dantzatzeko modu hori sukar kutsakorra zela eta arima zikindu egiten zuela pentsatzen zen. Dantzalekuen arriskua "atravesar a pecho descubierto un campo de batalla o quedarse en un edificio devorado por las llamas"-en parekoa zen.¹⁰ Eskualdekako dantzak eta dantza herrikoiak, berriz, onartu egiten ziren. *Sección Femenina* k, gainera, lan handia egin zuen dantza horiek berreskuratzeko. Baina, hala ere, kontuan hartu behar dugu 1942an Erljio eta Moralaren Aholkularitza Nazionalak dantza herrikoietan mutilen paperak ere neskek bete behar zituztela agindu zuela. Ikus dezagun gai horren inguruan Emilio Encisok, Gasteizko gotzainak, esaten zuena:

En la época moderna se ha viciado el baile, se ha manchado de tal manera, tanta inmundicia se ha acumulado sobre él que no se le puede utilizar sin mancharse [...]

No me digas que los bailes a que tú acudes son decentes y asiste un concurso selecto. Todos los bailes son lo mismo, y no admito entre ellos otra diferencia que ésta: en los unos se peca con educación y elegancia, y en los otros con modos zafios y rústicos; en los unos, la grosería y los instintos brutales visten de seda y smoking, y en los otros se cubren de percal y también de seda y de americana [...]

¿Te gusta el cine? No me extraña; es uno de los inventos más portentosos de los tiempos modernos. Bien orientado, puede recrear elevando, y producir en la sociedad grandes ventajas.

⁸ Ángel del Hogar (1946: 22)

⁹ Nielfa Cristóbal (2003: 57-58)

¹⁰ Nielfa Cristóbal (2003: 40)

No es extraño que te guste, lo malo está en que el cine, que debiera ser un precioso instrumento de educación y elevación de la humanidad, es escuela de corrupción.

Esto no puede ser para nosotros ninguna sorpresa, si tenemos en cuenta que la inmensa mayoría de las empresas productoras cinematográficas están en manos de los no católicos.

El cine excita morbosamente la imaginación exaltada de las mujeres, incapacita la inteligencia, la atrofia, anula la voluntad y crea el tipo de mujer inútil, irritable e histérica¹¹.

Hondartza bereziki arriskutsua zen emakumeen gorputzaren erakusketaren beldur zirentzat. Bainujantziaren arazoa zegoen, turisten eskutik, are larriago bihurtu zena, erregimenaren ustez, turistek arropa gutxiegi eramaten zutelako. 1941ean, Espainiako Segurtasun Zuzendaritza Orokorrak hondartzara albornozik gabe joatea debekatu zuen. Ondorengo testuan argi islatzen da aipatutako arazoa:

El impudor de las playas ha llegado a un extremo alarmante. El vestido ha quedado reducido a la mínima expresión. Mejor dicho, el vestido de playa amplio y completo que la mujer española ha usado siempre ha sido desterrado y sustituido por una ridícula caricatura de desvestido impuesto por el extranjero.

Con este desvestido la mujer no sólo se baña, sino que pasea, forma tertulias, juega, bromea y baila.

¿Es posible conservar en este ambiente la virtud de la pureza? ¿Podrás tu asegurarme que en esas cabecitas irreflexivas y vacías no surgirán necesariamente pensamientos impuros?

La playa, tal como se vive, viene a ser un inmenso pudridero moral, donde entre montones de carnaza se revuelven los sapos de la sociedad.

[...] Cuando debas tomar baños de sol, tómalos a solas, sin compañía de personas de otro sexo. Debes considerarlo como una medicina de personas de otro sexo. Debes considerarlo como una medicina o un tónico del que puede usarse; pero no debe abusarse, para que no sufra quebranto la salud corporal y principalmente la espiritual¹².

Laburu Aita arazo horri irtenbidea ematen saiatu zen, bainujantzi mota egoki baten proposamena aurkeztuz: "Un modelo de falda que llegaba a la mitad de la pierna, pantaloncitos y mangas cortas"¹³.

Horrela, frankismoak errealitate hiper-arautu bat lortu zuen. Arriskuaren eta bekatuaren aipamenak oso ugariak ziren, helburua alerta egoera etengabea sortzea zelarik, autokontrol eta erru-sentimenduetan oinarrituz. Ondoko testuan, adibidez, gehiegizko arautze hori nabarmena da:

Sea la cama más bien dura que blanda, más bien fresca que caliente. Pruébalo: cuanto más dura es la cama, con tanta más facilidad podrás dominar tu cuerpo caprichoso [...] El calor y la cama excesivamente blanda son terribles incentivos de los deseos sexuales, que no necesitan de excitación. Ten las manos por encima de la manta, o a lo más, si durante el invierno usas doble manta, entre las dos. [...] Duerme siempre del costado derecho. No de espaldas, porque el calor de la espina dorsal excita el sistema nervioso; ni del costado izquierdo, porque así oprimes el corazón. [...] lávate después de la cintura para arriba con agua fría, y una vez enjuagada, restriégate fuertemente con la palma de la mano seca. Esta gimnasia de la mañana y el uso del agua fría templará los nervios¹⁴.

Argi eta garbi, erregimenak bi eredu kontrajarri egin zituen. Alde batetik, ugalketa funtzioaren salbuespenarekin, inolako izaera sexualik ez zuen emakumea

¹¹ Enciso Viana (1950: 123-132)

¹² Enciso Viana (1950: 136-137)

¹³ Niefra Cristóbal (2003: 37)

¹⁴ Niefra Cristóbal (2003: 52)

zegoen, zuzena, pudikoa, pasiboa eta zerbitzaria zena. Beste aldetik, izaera sexuala zuen emakumea zegoen, erotismoz betetakoa, desioa eta pasioa eragiten zuena eta gizonak seduzitzen eta menperatzen saiatzen zena. Lehen ereduak, moral katolikoaren ikuspegitik ondo zegoen, eta hori izan zen frankismoak bultzatu zuena. Baina, bigarren ereduak moral eza eta bekatua erakusten zuen, eta horrek, Espainia frankistako gizarte dezentean, ez zuen lekurik.

1.1.2. Emakumea eta sexualitatea: ama eta emaztearen ereduak

Francoren erregimenak emakumea beti ama eta emazte bezala ikusi eta ulertu zuen. Emakumeak, berez, ez zuen bestelako paperik gizartean, eta aipatutako bi rol horietatik kanpo, erregimenak ez zion inolako izaerarik onartzen emakumeari. Horrela, frankisten begietara, ezkontzen ez zen emakumeak edo seme-alabarik izaten ez zuenak, porrot egin zuen bere bizitzan.

Frankismoak ulertzen zuen bezala, emakumearen helburua bizitzan amatasuna zen, hori, noski, ezkontzaren testuinguruan soilik onartzen zelarik. Ezkontza aurreko edozein sexu-manifestaldi zigortu egiten zen eta ondorio ezkorrak ekartzen zituela pentsarazi zen, batez ere, izaera fisikoko ondorioak zirelarik (hala nola, nerbio-sistemaren trastornoak, gaitasun psikikoaren gutxitzea, arazoak hezurretan, etab.):

Aun aquellas que cometen el pecado a solas, en la propia persona, gastan muchas y valiosas energías, y si persisten mucho tiempo en ese vicio, también se ciernen sobre ellas el peligro de que se turbe su sistema nervioso. [...] Medítalo bien: la excitación vehemente que despiertas en tu organismo y el estado de tensión en que te encuentras en el momento de pecar dañan hondamente tu sistema nervioso. Medítalo y comprenderás por qué hoy día vemos con harta frecuencia jóvenes [...] en cuyo rostro se ve ya deslucida la rosa de la juventud cuando apenas se dibujan en ellas los rasgos de la madurez, cuya mirada sin brillo trata de animarse por el lápiz negro...; jóvenes pálidas como la cera que pretenden alegrar sus mejillas con el rouge; jóvenes que siempre están cansadas, por mucho que duerman. Amenazadas con la perturbación total de su sistema nervioso, pueden llegar a la locura. [...] El goma sífilítico destruye los tejidos del cuerpo, con preferencia el cartílago de la nariz. ¡Puedes imaginarte un rostro femenino que afea una nariz chata! Por ello las pobres desgraciadas víctimas de la impureza a menudo se vuelven chatas. [...] ¡Oh si las tumbas del cementerio pudiesen hablar un día! ¡Aquellas tumbas mudas en que el pecado de impureza precipitó antes de tiempo tantas vidas jóvenes de risueñas esperanzas!¹⁵

Sexualitatearen inguruan zegoen informazio falta eta txantaje emozionala erabili ziren erregimenak nahi zituen ikuspegi eta ideiak bultzatzeko. Ezkontza aurreko sexu harremanak ekiditeko, mezu horri indar gehiago emateko, adibidez, seme-alabak izango zirela kaltetu nagusiak esaten zen, eta horiek ez zuten gurasoen ekintza ezegokien errurik. Ikus dezagun adibide bat:

¡Y si por lo menos te perdieras tú sola! Pero puedes perder a otros. [...] tú puedes ser la causa de que se ciernen mil y mil peligros sobre tus deudos. Ellos, los inocentes, sin falta propia, pueden recibir de ti la contagiosa enfermedad. [...] ¡Y pensar que si eres atacada de este mal no podrás ya besar a tus hijos! [...] ¡Pobres, inocentes criaturas! ¡Más les valdrá no haber nacido! A los tres o cuatro meses de edad ya se ven en ellos los indicios de la funesta herencia, y al cabo de medio año mueren la mayoría de ellos. O si viven, se manifestarán en ellos las consecuencias de la enfermedad entre los diez y veinte años de edad; crecen

¹⁵ Nielfa Cristóbal (2003: 55-56)

débiles, raquíticos. [...] ¡Desgraciada! ¡Tu vida infectada se transmitirá a tus inocentes nietos! Un temible ejército de desequilibrados, de niños idiotas, de tullidos, da testimonio del pecado, es argumento de los estragos que causa la inmoralidad en la juventud, que vuelve sus espaldas a la pureza. [...] ¿Tendrás valor el día de mañana para escuchar de labios de tu hija, tullida o ciega: "Madre, ¿por qué estoy ciega? Madre, ¿por qué no puedo hacerlo?"¹⁶.

Esan bezala, frankismoaren begietara ezkongai-aldia oso une kritikoa zen, eta beraz, garrantzi eta arreta berezia zor zitzaion. Neskak paper pasiboa jokatu behar zuela bultzatu zen erregimenetik. Mutila zen paper aktiboa jokatzen zuena, bikotekidea aukeratuz; neskek egin zezaketen gauza bakarra mutilak lehen pausoa eman arte itxarotea zen. Bikotekidearen aukeraketa egiterakoan, Francoren diktadurak mezu argia bidaltzen zien mutilei: ondo erabaki behar zuten, neskaren gaitasunei garrantzia emanaz, eta ez itxura fisikoari. Mutilek neska zuzena, zintzoa, dezentea, osasuntsua, etab. izatea eta seme-alaba asko izateko moduan egotea hartu behar zuten kontuan, besterik ez.

Hala ere, erregimenak bazekien gazteek ez zituztela beraien gomendioak nahi zuten bezainbeste jarraitzen. Beraz, gaiarekin benetan kezkatuak zeuden eta ezkongai-garaia ahalik eta motzena izatea, lehenbailehen ezkontzeko, lortzen saiatu ziren:

¿Para cuándo es su casamiento? –La fecha no ha sido fijada aún- ¿Cuánto tiempo hace que está de novia? –Hace catorce meses- ¡Catorce meses y aún no se ha fijado la fecha del matrimonio! Tenga cuidado, querida; los noviazgos demasiado prolongados, no terminan, de ordinario, de la mejor manera. [...] último aviso: para pronto el casamiento. ¡Prométamelo!¹⁷.

Aurretik aipatu egin dugun bezala, emakumea ikuspegi bipolar batetik ikusten zen. Alde batetik, gizonarentzat plazer eta desio iturri zen emakumea zegoen: emagaldua, maitalea, "querida" delakoa, etab. Erregimenaren ikuspuntutik, emakume mota hori zikina eta pekataria zen. Beste aldetik, frankismoarentzat ideala zen emakume erdua zegoen, edozeren gaineratik ama eta emazte zena, eta sexua soilik ugalketaren testuinguruan ulertzen zuena, tamalez, sexua seme-alabak mundura ekartzeko bide bakarra baitzen. Testuinguru horretan, ahalik eta seme-alaba gehien edukitzea hobesten zen eta ugalketa helburu hori betetzen ez zuten familiak begi txarrez ikusten zituen erregimenak. Batez ere, seme edo alaba bakarrek familiak kritikatzeko ziren. Ondorengo testuan argi ikusten da esandakoa:

¡Qué cantidad de pecados lleva consigo el propósito del "hijo único"! Suele Dios castigarlos con la muerte prematura del mismo. Pero aunque Dios no los castigue, bastante castigo tienen con él. Corporalmente, el "hijo único" no suele ser un Hércules. Los cuidados continuos y delicados, las atenciones diarias, derivadas todas hacia él, la misma diligencia en preservarle de daños y peligros, suelen convertirle en flor de invernadero: chicos, gordos, mofletudos, fofos, predispuestos a contagios y enfermedades largas; malos de criar y peores de sostener. Tocante a su índole moral, la crisis es mucho mayor: voluntariosos por condescendencia de sus mayores, exigentes, díscolos, torpes y descarados, avaros y egoístas hasta límites inconcebibles¹⁸.

Edonola, badakigu frankismoaren hasieratik ugalketa bultzatzeko lege eta propaganda ugari egon arren, erregimenaren politika pronatalista horrek porrot egin

¹⁶ Nielfa Cristóbal (2003: 56-57)

¹⁷ Nielfa Cristóbal (2003: 58)

¹⁸ Nielfa Cristóbal (2003: 61)

zuela. Espainiak 60. hamarkadako "desarrollismo"ra arte itxaron behar izan zuen bere *baby booma* ezagutzeko. Izan ere, ohikoa suertatu zen jendeak haurdunaldiak ekiditeko neurriak hartzea. Neurri arruntena *coitus interruptus* izan zela dirudi.

I. 1. 3. Diskurtso medikoa eta genero-ereduak

Diskurtso medikoa erabili zen frankismoak defendatzen zituen ereduak inposatzeko, hots, emakumeak mendekotasun egoera batean mantentzeko eta emakume-gorputzari soilik ugalketa-funtzioa egozteko.

Frankismoak uste zuen emakumeak zirela "arrazaren" etorkizunaren arduradun nagusiak, haurdun geratzen ziren unetik haur horren formakuntza fisiko eta psikoraino. Esan bezala, amatasunera zuzendutako emakumearen eredu orokorra proposatu zen. Testuinguru horretan, propagandaren bidez emakumeen nagusitasun morala eta biologikoa frogatu nahi izan zen. Emakumeak gizonen gainetik zeuden, seme-alabak izan eta hezi egiten zituztelako. Horrela, "aberriaren eta espeziearen" mesedetan, emakumeek beraien gorputza zaindu behar zuten, ahalik eta seme-alaba gehiago eta ahalik eta osasuntsu eta indartsuenak izateko. Diskurtso medikoaren bidez mezu horri indar gehiago eman nahi izan zitzaion. Katolizismoan eta 20. eta 30. hamarkadetako terminologian oinarritu ziren:

Aparentemente, constituye una injusticia biológica que la Naturaleza haya dejado todo el esfuerzo para la mujer. Sin embargo, la vida nunca se quivoca: la Creación es obra de Dios, y como Él, es justa [...]. La mujer es, ante todo, madre. A cambio del grandioso sacrificio que esto representa, debe verse menos sobrecargada en la lucha por la existencia. El hombre, en cambio, tiene en ésta su razón de ser. La mujer se ennoblece y se justifica siendo madre; el hombre sólo puede ponerse a su altura ganando el pan con el sudor de su frente. En el Génesis está escrito ¹⁹.

Emakumearen eredu gaztea, argala eta alaia proposatzen zen ama izateko egokiena bezala. Hori lortzeko, neskek soinketa egin behar zuten: "Si desde la adolescencia todas las jóvenes practicasen ejercicios una docena de veces todos los días, los partos difíciles, dolorosos y peligrosos serían disminuidos considerablemente" ²⁰. Ariketa fisiko horiek emakumearentzat gomendatu egiten ziren, baina, batez ere, umearengan pentsatzen aholkatzen ziren. Helburua, "aberriaren arraza" hobetzea baitzen: "Vuestros hijos, como los míos, serán los más fuertes y hermosos de toda la tierra. Y España será el país mejor" ²¹.

Propaganda frankistak mezu argia bidaltzen zien emakumeei: nazioaren etorkizuna beraien diziplina fisikoaren eta ugalketa funtzioarekiko menpekotasunaren esku zegoen. Beraiei zegokien funtzioa betetzeari muzin egitea, traizioa zen. Beraz, emakumeak ama eta emazte izatera mugatu behar zuten, eta besterik ez. Emakumeek etxetik kanpo lan egitea ez zen begi onez ikusten; doktore batzuek emakumeak arrazoi natural eta biologikoengatik lan egiteko gai ez zirela defendatu zuten, gizonak umeak hazi eta hezteko gaitasunik ez zuten legez. Lana ez zen osasuntsua emakumearentzat, gaixotasunak areagotzea eragiten zuen, eta

¹⁹ Botella Llusía doktorea.

²⁰ Francisco Luque Beltrán doktorea. 1938ko ekaina, *Y. Revista para la mujer* aldizkarian.

²¹ Lula de Lara. 1938ko uztaila-abuztua, *Y. Revista para la mujer* aldizkariako "Escuelas de Educación Física" artikuluan.

testuinguru horretan, emakumeek etxetik kanpo lan egitea ekiditeko ahal izan ziren neurri legal guztiak jarri zituen indarrean erregimenak, beranduago ikusiko dugun bezala.

Frankismoak erabilitako diskurtso medikoaren arabera, amatasuna emakumeen osasun fisiko eta psikikorako bermatzeko behar fisiologikoa zen; beraz, oso garrantzitsua zen eta gai horrekin arduraturik zeuden; baina, hala ere, beraien kezka nagusia etorkizuneko umeen osasuna zen. 1938ko otsailean, Luque doktoreak *Y. Revista para la mujer* aldizkarian politika pronatalistaren printzipioak azaldu zituen: ama indartsuetatik jaiotako haur osasuntsu asko lortzea, beraz, ahalegin guztiak umeen osasun ona bermatzera bideratu behar ziren eta emakumeen gorputza, erditu bezain laster, helburu horretara bideratu behar zen. 1940an, *Sección Femenina*ko Osasun Nazionalako aholkularia zen Luis Navas Migueloa doktoreak horrela azaldu zuen:

Nunca debe olvidar una madre el deber que tiene de amamantar a su hijo, y no cumplirá bien su papel si priva al mismo de este derecho que le asiste plenamente. El niño privado del pecho de su madre pierde uno de los mejores tesoros de existencia, y una madre que no lacta a su hijo renuncia a una de las misiones más grandes y sublimes. En las clases sociales elevadas es frecuente que la madre renuncie a este deber para poder dedicarse a una vida de diversión o por temor injustificado a perjudicar su belleza física. No puede merecer el nombre de madre la que deliberadamente adopta esta conducta.

1938ko martxoaren 9ko Lanaren Foruaren ("*librar a la mujer casada del taller y de la fábrica*") eta 1945eko uztailaren 17ko Espainiarren Foruaren ("*la familia tiene derechos y deberes anteriores y superiores a toda ley humana positiva*") artean, Francoren erregimenak seme-alaba gehiago edukitzea bultzatzeko eta emakumeek etxetik kanpo lan egitea ekiditeko 30 neurri juridiko inguru hartu zituen. Horietako batzuk finantza-neurriak izan ziren, eta beste batzuk, neurri errepresiboak.

Finantza-neurriei dagokienean, 1938ko uztailaren 18ko *Oinarrien Legearekin*, 1938ko abenduaren 27ko ordenarekin eta 1946ko martxoaren 29ko Familiarentzako Laguntzekin, familia arruntei diru-laguntzak eman zitzaizkien eta 1941eko otsailaren 22ko eta martxoaren 7 eta 19ko dekretuekin, kide ugariko familientzako sariak eta ezkontzeko maileguak martxan jarri ziren.

Neurri errepresiboek dagokionean, abortoa, kontrazepzioa eta adulterioa zigortzeko irizpideak jarri ziren indarrean. 1941eko urtarrilaren 24ko "jaiotza-tasa areagotzeko eta abortoaren aurkako" legeak, eragindako abortoa jazarri eta zigortu egiten zuen eta aborto "natural" gehienak benetan nahita eragindakoak zirela iradokitzen zuen. Horrela, emakume batek aborto natural bat jasaten zuenean, berak, bere medikuak eta bere ingurukoek eragozpen juridikoei aurre egin behar izaten zieten. Lege horrek aborto terapeutikoa ere ez zuen inola onartzen. Izan ere, ikuspegi etiko-erlijiosotik, abortoa infantizidioaren pareko krimena zen eta moral kristauaren eta interes nazionalaren kontra zihoan. Medikuntzaren ikuspegitik, abortoa antinaturala zen beti, eragindako abortoa nahiz aborto naturala izan, bigarren kasu horretan emakumea behar bezala ez zaintzearen ondorio zelako. Lege berdinak kontrazepzioa, antisorgailuen erabilera, salmenta eta publizitatea zigortzen zuen. Bestalde, 1942ko maiatzaren 12ko legeak adulterioa egitearen ondoriozko zigorra indarrean berrezarri zuen. Emakumeak burututako adulterioa

zorrotz zigortu zen, baina gizonek burututakoa soilik zigortu zen bere amorantea emakume ezkondu bat zela bazekiela frogatzen baldin bazen. Bere senarra beste emakume batzuekin egon zela zekien emakumeak baliabide juridikoak zituen soilik infidelitatea senar-emazteen etxebizitzan arruntki eman baldin bazen edo kalean era oso deigarrian burutu baldin bazen. Emagalduei dagokienean, berriz, gehienetan ez zuten inolako zigorrik jaso; II. Errepublikaren egunetan, berriz, prostituzioa zigortu egiten zen, emakumeen duintasunaren aurka zihoalako (arrazoi morala) eta sexu bidezko gaixotasunak hartzeko arriskua zegoelako (arrazoi eugenikoa). Beraz, frankismoaren moral bikoitza begibistakoa da. "Tolerantzia etxeak" bezala ezagutu ziren prostituzio-etxeak egotea onartu zen; izan ere, emakumearen garbitasunaren ondorioz, gizonek beraien behar sexualak asetzea ahalbidetzeko bidea zen. 1956. urtera arte, ez zen burdelen itxiera agindu eta prostituzioa ilegal izendatu.

I. 2. Emakumea Bigarren Frankismoan (1959-1975)

50. hamarkadatik aurrera, emakumearen inguruko jarreran aldaketa xume batzuk nabaritzen hasi ziren eta 60. hamarkadatik pixkanaka aldaketa handiak gertatu ziren, emakumearen egoera hobetuz. Emakumearen gaia eztabaida handia sortu zuen kontua izan zen, liburuetan, prentsan eta konferentzia publikoetan leku aipagarria bete zuelarik. Poliki-poliki, frankismoaren eta gizartearen jarrera, oro har, garatuz joan zen, eta Bigarren Frankismoan, "emakumea ez da gizona baino gutxiago, ezberdina baizik" mezua nagusitu zen. Bestalde, amatasunaren gaiaren inguruan ere aurrerapausoak eman ziren. 60. hamarkadatik aurrera, amatasuna "gaitasun" bihurtu zen, jada ez zen betebeharrak bat, erregimenaren lehen urteetan bultzatu zen bezala. Beraz, seme-alabarik ez zuen emakumeak porrot egin zuelako ideia espainiar gizartetik desagertu zen.

Baina, kontuan hartu behar dugu Espainian emakumearekiko zegoen ikuspegia aldatu baldin bazen, ez zela emakumearen askapenaren aldeko mugimenduengatik izan, Espainiaren egoera ekonomikoarengatik baizik. Francoren erregimenaren lehen urteetan, autarkia bultzatu zen; baina, argi gelditu zenean autarkia oso kaltegarria zela Espainiarentzat, II. Mundu Gerraren ondoriozko isolamenduarekin bukatzeko eta AEBen eta mendebaldeko Europaren laguntzak lortzeko ahaleginak nabarmendu ziren. Testuinguru horretan, emakumeek egoera aprobetxatu zuten askatasun handiagoa lortzeko.

Erregimenaren politika ekonomikoa berrikusi zenean, industriaren garapena finkatu zen lortu beharreko helburuetako bat bezala. Industriaren hedapena lortzeko bideetako bat langileen kopurua areagotzea zen, eta gizonezkoen laneskua mugara iritsi zenez, ezin zen gehiago areagotu, egin zitekeen gauza bakarra lan egiten zuten emakumeen kopurua areagotzea zen. Garapen Planak argi utzi zuen emakume langileen kopurua handitzeko beharra zegoela. Horrela, haurtzaindegiak eta zahar-etxeak eraikitzeko planak ugaritu ziren, helburua emakumeak etxetik kanpo lan egin ahal izatea zelarik.

Bestalde, aintzat hartu behar dugu ere 50.-60.hamarkadetatik Espainian pixkanaka-pixkanaka gizarte kontsumista zabaltzen hasi zela. Herritarrek interes handiagoa erakusten zuten ongizate ekonomikoarengatik, jarraitzen zen politika

ekonomikoarengatik baino. Emakume langilearen soldata aurrekontu familiarrari gehitzeak kontsumo-ondasun gehiago lortzea errazten zuen.

Emakumearen egoera Espainian aldatzea bultzatu zuen beste faktore bat turismoa izan zen. Bigarren Frankismoan turistaren kopurua asko areagotu zen, denbora nahiko laburrean. Faktore honen eragina finkatzea zaila da, baina ukazina da ohiturak leuntzerako orduan lagungarria izan zela.

Emigrazioa ere ezin dugu aipatu gabe utzi. Izan ere, emakumearekiko zegoen jarrera aldatzerakoan eragina izan zuen emigrazio tasa altuak. Espainiatik kanpo lan edo ikasi zuten gizon-emakumeek jarrera oso kritikoa erakusten zuten Espainian emakumeek zituzten muga handien aurrean.

Beraz, poliki-poliki aipatutako faktoreek emakumearekiko ikuspegia aldatzea eragin zuten, eta bide horretatik, erreforma legal batzuk aipatu behar ditugu. Aipagarrienak 1958koa eta 1961ekoa dira.

1958ko apirilaren 24ko legeak Kode Zibileko artikulua batzuk aldarazi zituen. Lege horrek ekarritako aurrerapauso nagusiak honakoak izan ziren: emakume ezkonduari depositu judiziala kendu zitzaion; senarrak ondasunak salerosteko emaztearen baimena behar zuten; emakumeak tutoreak izan zitezkeen (nahiz eta emakume ezkonduak senarraren baimena behar zuten); alargunak bere seme-alabekiko patria potestatea mantentzen zuten berriz ezkontzen baldin bazen; emakumeak lekuko izan zitezkeen testamentuetan; etab. Egia esan, erreformak ez ziren oso garrantzitsuak eta legearen aurrean, emakume ezkonduaren egoera ez zen gehiegi aldatu.

Falangeko *Sección Femenina* idatzi zuen 1961eko uztailaren 22ko "emakumearen eskubide politiko, profesional eta laboralei buruzko" legea eta Pilar Primo de Rivera izan zen Gorteen aurrean beraien proposamena aurkezteko ardura bete zuena. SF kezkatua zegoen geroz eta emakume gehiagok etxetik kanpo lan egiten zutela ikusita, baina argi zutenez ezin zela joera hori atzera bota, emakumeak beraienez egokiak ziren lanbideetara bideratzen saiatu ziren. Horrek ez du esan nahi SFk bere oinarriak traizionatu zituenik, Pilar Primo de Riverak Gortetan emandako hitzaldian argi utzi zuen bezala:

No es, ni por asomo, una ley feminista –seríamos infieles a José Antonio, si tal hiciéramos-; es sólo una ley de justicia para las mujeres que trabajan, nacida de la experiencia de una asidua relación humana y cordial con todos los problemas que a la mujer atañen. En modo alguno queremos hacer del hombre y la mujer dos seres iguales; ni por naturaleza ni por fines a cumplir en la vida podrán nunca igualarse, pero sí pedimos que en igualdad de funciones, tengan igualdad de derechos. El trabajo de la mujer es un hecho real y universal que no podemos desconocer, y precisamente basadas en ese hecho lo que pedimos con esta ley es que la mujer, la mujer empujada al trabajo por necesidad, lo haga en las mejores condiciones posibles; de ahí que la ley, en vez de ser feminista, sea, por el contrario, el apoyo que los varones otorgan a la mujer, como vaso más flaco, para facilitarle la vida²².

Lege horrek adierazten zuen emakumeek jarduera politiko, profesional eta laboraletan gizonezkoek zituzten eskubide berberak zituztela. Baina, muga batzuk

²² *Derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer*, 31-32. or.

zeuden: emakumeek administrazioan eta armadan ezin zuten parte hartu. Bestalde, gizon eta emakumeek lan berdinarengatik soldata berdina kobratzea eskatzen zen, sexu edo egoera zibilaren aldetik etor zitekeen diskriminazioa gaitzetsiz. Baina, gizonak segitzen zuen emakumearen ordezkari legala izaten, eta bere baimena behar zuen ondorengo kasuetan: merkataritzan jarduteko, kargu bat onartzeko, kontratu bidez donazioak egiteko, donazioak onartzeko, behartutako ordainketak egiteko, ondasunak salerosteko, herentziak onartzeko edo ukatzeko, tutorea izateko, zerbitzuak kontratatzeke, etab. Gainera, senarrak mantentzen zuen patria potestatea eta 25 urtetik beherako emakumeak ezin ziren etxetik joan gurasoen baimenik gabe, ezkontzeko ez bazen. Beraz, lege honek ere ez zituen aurrerapauso gehiegi ekarri.

Edonola, esan beharra dago ondorengo dekretuen bidez, lorpenak egon zirela: emakumeak karrera judiziala ikasi ahal izan zuten, lan berdinarengatik soldata berdina kobratzen hasi ziren, ezkontutako emakumeak lan egiten segi zezakeen nahi bazuen edo bere kontratuari amaiera eman diru kopuru jakin bat ordainduz, haurdun zegoen emakumeak baja har zezakeen 1-3 urte arteko iraupenarekin, aitzak ezin zituen seme-alabak adopzioan eman amaren baimenik gabe, adinez nagusiak eta 25 urtetik beherakoak ziren emakumeek etxea utz zezaketen gurasoen baimenik gabe, senar-lizentzia desagertu zen, emakumeak ez zuen bere nazionalitatea galtzen ezkontzerakoan, merkataritzan jardun zitekeen, ez zuen senarraren baimenik behar ondasun eta herentziekin nahi zuena egiteko, etab.

Hala ere, 1975 urte bukaeran gizon eta emakume langileak ez ziren berdinarik legearen aurrean; emakumea gizonaren azpitik mantentzen zuten lege batzuk bizirik zeuden. Adibidez, Franco hil zenean, emakumeak ezin ziren poliziako edo armadako kargu batzuetara aurkeztu eta lanbide askotan diskriminatorioak ziren klausula asko mantentzen ziren, batez ere, soldatei zegokionean.

Bigarren Frankismoaren urteetan lan egiten zuten emakumeen kopurua asko areagotu zen arren (1960ean 18,2 eta 1966an 24,1), Europako beste herrialde garatu batzuetako kopuruarekin alderatuta, askoz ere baxuagoa zen. Gainera, emakume gehiagok lan egiten zuten arren, horrek ez du esan nahi berdintasunaren bidean pauso garrantzitsurik eman zenik. Emakume gehienak gaizki ordaindutako lanpostuetan zeuden, hala nola, nekazaritzan, industrian espezializatu gabeko laneku bezala, etxeko zerbitzuan, magisteritzan, etab. Profesio liberalen esparruan, emakumeen presentzia ez zen handiegia. Goranahi handia zuten emakumeek, aurreiritzi tradizional askori aurre egin behar izaten zieten.

Espainiar familietan nesken formakuntzari mutilen formakuntzari baino garrantzi txikiagoa ematen zitzaion. Espainiar gizartean ez zegoen, oro har, nesken formakuntza profesionala bultzatzeko giro egokirik. Lehen hezkuntzan ikasten zuten neska eta mutilen kopurua antzekoa zen, baina goi mailako hezkuntzan ikasten zuten nesken kopurua izugarri murriztu zen, salbuespen bakarrak izanik Magisteritza Eskolak (1969an, 27696 neska eta 23703 mutil), Arte Eskolak (6161 neska eta 5772 mutil), Arte Dramatiko Eskolak (1802 neska –gehienak dantza ikasten eta ez arte dramatiko- eta 209 mutil –gehienak arte dramatiko- ikasten-) eta Musika Kontserbatorioak (19743 neska eta 9516 mutil). Tradizionalki emakumeekin lotu egiten ziren fakultateetan, nesken kopurua oso gutxiengatik zen mutilena baino altuagoa: Farmazia (3335 neska eta 2210 mutil), Filosofia eta Letrak (13976 neska eta 10534 mutil), etab. Neska ikasle gehiago zituzten zentroak tradizionalki

emakume-profesioekin lotu zirenak ziren. Zentru horiek formakuntza kulturala eskaintzen zuten, profesionala baino gehiago. Gainera, kontuan hartu behar dugu lizentziatzen ziren emakumeentzat oso zaila zela lana topatzea. Izan ere, espainiar gizonek ez zuten oraindik emakumea beraien parekoa eta berdina bezala ikusten.

60. hamarkadatik Espainiak ezagututako aldaketa sozial eta ekonomikoek eragina izan zuten aldizkarien mezuengan. Emakumeak etxetik pixka bat ateratzeko beharrari buruz hitz egiten zen komunikabideetan; emakumeak kalera irten behar zirela etxetik kanpo gertatzen zena ezagutzeko, haizea hartzeko, etab. esaten zen. Aldizkari berri batzuk sortu ziren, hala nola, *Ama*, *Telva*, etab. eta aldizkari gehienetan, atal berriak sortu ziren: musika, zinea, moda, edertasuna, liburuak, etab. Aipagarria da orientazio laboraleko atalak ere agertu zirela eta nahiko ohikoak izan zirela. Hala ere, aldizkari gehienetan emazte-ama-etxeoandarearen ereduak nagusi segitu zuen. Ikus dezagun adibide bat:

Cada día es más frecuente que una mujer casada, a veces con varios hijos, desarrolle **además** de la dirección y el trabajo de su casa una labor profesional de cualquier tipo. Subrayar el "además" es muy significativo. Una casa, un hogar, un sinónimo de "oasis", el lugar inventado fundamentalmente para estar a gusto, descansar y reponer fuerzas. La lucha agotadora de la vida moderna no debe, en modo alguno, trasponer el umbral de un hogar verdadero ²³.

Beraz, Bigarren Frankismoan emakumeen askatasunaren eta gizonekiko berdintasunaren bidean aurrerapauso batzuk egin ziren, nahiz eta tamalez, esan bezala, ez ziren handiegiak izan. Edonola, emakumea eta gizona maila berean jartzeko ibilbideari ekin zitzaion, Franco eta bere erregimena hil ostean benetan gauzatuz joango zena.

II. Frankismoaren emakumeak: *Sección Femenina*

Diktadura frankistaren urteetan emakume arrunten eguneroko bizitza nolakoa izan zen ikusi ostean, erregimenaren alde lan egin zuten emakumeak aztertuko ditugu, zehazki, *Sección Femenina de FET y de las JONS*-i buruz hitz egingo dugu.

SF, beste erakunde frankista asko bezala, erakunde nazi eta faxistak imitatzen saiatzen zen, baina bere berezitasunak izan zituen; kasu honetan, erlijioaren pisu itzela nabarmendu behar dugu. Bere helburu nagusia erregimenaren onarpena emakumeen artean lortzea izan zen, mekanismo ezberdinen bidez. XX. mendean, emakumeen esparru ezberdinetan eragina zuten, eta antolaketa faxistek ezin zuten hori ukatu. SF-k emakumeek gizonekiko menpekotasuna pozik onartzea lortu nahi izan zuen, etxeoandarearen eta haurren hezitzailearen papera oso garrantzitsua eta duina zela azpimarratuz.

Atal honetan bi etapa bereiztuko ditugu: SFren sorreratik frankismoko lehen fasea bukatu arteko epea (1934-1959) eta frankismoaren bigarren fasearen hasieratik SFren bukaerainokoa (1959-1977).

²³ Eloísa Guijarro, "Trabajo y atiendo mi casa. Ideas "clave" para hacer compatibles estas dos tareas", *Telva*, 1967ko maiatza.

II. 1. SF Lehen Frankismoan (1934-1959)

1934ko ekainean jaio zen Falangeko *Sección Femenina*, Idazkaritza Orokorraren menpe. Hasiera batean, Jose Antonio Primo de Riverak ez zuen oso begi onez ikusi; bere ustez, beraiena gizonezkoen mugimendu bat zen, eta testuinguru horretan, emakumeek ez zuten lekurik. Baina Falangeko militanteen arreba eta neskalagunen eskaera ugarien ondorioz, eta Falangeak lehen urteetan behar izan zuen laguntza kontuan hartuz, azkenean SF sortzea onartu zen. Esan bezala, Europako beste erakunde faxista batzuen antzera antolatu zen. 1937ko SFren estatutuan argi eta garbi erakusten da gizonekiko duten menpekotasuna. Pilar Primo de Rivera, J. A. Primo de Riveraren arreba, izendatu zen SFren buru.

SF ez zen inoiz elkarte bat izan, bizimodu eta balore zehatz batzuk inposatzeko erakunde baizik. Baina, SFk bere helburua lortzeko erabilitako bideak elementu neutralekin zuen lotura, hala nola, sukaldaritza, garbitasuna, folklorea, ekintza kulturalak, jostura, etab., eta ondorioz, inolako izaera politikorik ez zuela zirudien.

Espainiako Gerra Zibilaren ostean SF berrantolatu zen. Hamar mailetako hierarkia bertikala ezarri zen, ordezkari nazionaletik, gorengo mailan, kide arrunteraino zihoana. 17 urtetik beherako partaideak hiru taldetan banatu ziren: "margaritas" (7-10 urte), "flechas" (11-13) eta "flechas azules" (14-17).

Erakunde horrek izaera doktrinatzalea eta hezitzailea zuen, emakumeen sozializazioa lortzea zelarik helburua. Berrantolaketa gertatu zenean, 13 adarretan banatu zen SFren lana: 1. Formakuntza; 2. Pertsonala; 3. Gazteria; 4. Kultura; 5. Heziketa Fisikoa; 6. Dibulgazioa eta "Asistencia Sanitario-Social"; 7. "Hermandad de la Ciudad y el Campo"; 8. Gizarte Zerbitzua; 9. Prentsa eta propaganda; 10. Administrazioa; 11. Aholkularitza Juridikoa; 12. Kanpo-Zerbitzua; 13. SEU (emakumeen adarra).

Gizartean enkoadratzearen xede argiena izan zuena Gizarte Zerbitzua izan zen. Derrigorrezkoa zen ezkongabeak edo alargunak ziren 35 urtetik beherako emakumeentzat. Emakume horiek sei hilabetez sei ordu egunean lan egin behar zituzten, jaiegunetan izan ezik. Helburu doktrinatzale argia zuen: lehen hilabetean, formakuntza teorikoa burutzen zen, nazional-sindikalismoa eta Estatuaren egiturak lantzen ziren; hurrengo bi hilabeteetan, hezkuntza lantzen zen, "Escuelas del Hogar" delakoetara joan behar zirelarik jostea, sukaldaritza, puerikultura, etab. ikastera; azken hiru hilabeteetan "prestakuntza" burutu behar zuten, haurren jantokietan, tallerretan, ospitaleetan, etab. Horrekin batera, kirol-arietak egin behar izaten zituzten, normalean, gimnasia. Aipatutako arietak egiteko pololoak janzten zituzten, emakumearen gorputzaren formak ezkutatzeko. Gizarte Zerbitzua betetzea derrigorrezkoa zen tituluak eskuratzeko, erakunde ofizialetan lan egiteko, etab. Beranduago, derrigorrezkoa izan zen ere pasaporte eta gida-baimena lortzeko. Horrela, Gizarte Zerbitzua bete ezean, emakumeen esparrua are mugatuagoa zen.

Emakume gehienak betebeharrak horretaz libratzen saiatu ziren, ahal izan zuten bide guztiak erabiliz. Batzuek ezkontza erabiliko dute, beste batzuek atzerapenak lortuko dituzte ikasketengatik edo egoera bereziengatik (adibidez, nekazaritza-

eremuko emakumeek aitzaki bezala etxean beraien lana ezinbestekoa zela esaten zuten). Baimen berezi batzuekin Gizarte Zerbitzua betetzea ekiditen zen, edo behintzat, atzeratzea. Urteak pasa ahala, Gizarte Zerbitzua etxeko-lanak nola bete erakustera mugatu zen.

Nekazaritza-eremuetako emakumeengana hurbildu nahian, "Hermandad de la Mujer y el Campo" sortu zen. Emakume taldeak antolatzen ziren eta herrietara joaten ziren nekazaritza-lanetan laguntzeko. Era berean, garbitasuna, etxearen zainketa, familia, etab. bultzatzen saiatzen ziren. Horrekin lotuta, "Divulgadoras Rurales Sanitario-Sociales" sortu zen. Bertan, hiru hilabetetako formakuntza jaso ondoren aipatutako gaiak jorrazteko Espainiako herrietara joaten ziren emakumeak zeuden. 1940an sortu zen talde hori, eta gerra-ostean paper aipagarria bete zuen. Batez ere, umeen hilkortasunaren kontra lan egin zuten, jaioberriak nola zaindu azalduz.

Hezkuntzaren esparruan, SFri lotutako eskolak eta Formakuntza Profesionaleko ikastetxeak aipatu behar ditugu. 60. hamarkadatik aurrera, eskola gehiago sortu ziren. Urteak pasa ahala, hezkuntzan zegoen pisu politikoa galtzen joan zen.

Ezin ditugu aipatu gabe utzi katedra ibiltariak, 1946tik martxan jarri zirenak. Irakasle taldeak (erizainak, medikuak, alderdiko partaideak, andereñoak, etab.) erremolke batzuekin herriz herri joaten ziren, hitzaldiak, aholkuak, ikastaroak, etab. emanaz. Emakume askorentzat, hori izan zen SFren aurpegi ezagunena. Baina, SFk garrantzia eman zion ere esparru kulturalari. Formakuntza eskolak analfabetismoa gutxitzen saiatu ziren, aldi berean, erregimenaren oinarriak bultzatuz. Baina, kulturaren esparruan, SFk dantza eta kantu zahar espainiarrak berreskuratzeko egindako lana da ezagunena. Espainiar batasun kulturala bultzatzen saiatu ziren, eskualde ezberdinetako dantzak espainiar guztien dantzak bihurtu nahi izan zituzten; testuinguru horretan, gaztelera ez zen hizkuntza guztiak ezabatu nahi izan zituzten.

SFk, kulturaren alorrean, Medina zirkuluak bultzatu zituen ere, nahiz eta horiek ez diren hain ezagunak. Madril eta Bartzelonan jaio ziren zirkulu horiek, baina ia probintzia guztietara zabaldu ziren. Medina zirkuluak ekintza kulturalak egiteko areto nagusia eta liburutegia zuten lokalak ziren. Bertan, kontzertuak, erakusketak, hitzaldiak, etab. egiten ziren. Zirkulu horiek klase ertaineko eta goi mailako hirietako emakumeei zuzendurik zeuden, batez ere.

Falangeko SFk emakumeak frankismoaren oinarrien arabera doktrinatzeko egindako ahaleginak ugariak izan arren, 60. hamarkadatik aurrera espainiar gizartea aldatzen ari zen, eta emakumeen esparruan ere aldaketa eman ziren, askatasun handiagoa lortu zelarik.

II. 2. SF Bigarren Frankismoan (1959-1977)

Francoren erregimenaren bigarren etapan, emakumearen inguruan zegoen ikuspegia leunduz joan zen. 60. hamarkadako emakumeak geroz eta gehiago ikasten zuen, industria eta zerbitzu sektoreen hazkundearen ondorioz lan gehiago egiten zuen, kalera gehiago ateratzen zen eta independente eta autonomoagoa zen.

Emakumeen gaineko mugapen legalak ere leundu egin ziren, SFk hori lortzen lagundu zuelarik. Nolabait, gizarte berriak emakume berri bat sorrarazi zuen; haurtzaindegien agerpenak eta formakuntza orokor hobeko batek emakumeen rola aldatuz joatea eragin zuen.

SF ez zen inoiz emakumearen paperaren aldaketa horren bultzatzaile nagusia izan. Gerra Zibilean eta gerraostean bultzatutako emakume emazte eta amaren papera defendatzen jarraitu baitzuten. Erakunde berak ez zuen inolako aldaketarik jasan: SFren desagertpena arte, 1977an, Pilar Primo de Rivera izan zen burua, eta partaideak ere, berdinak izan ziren gutxi gorabehera. Frankismoaren hasieratik amaierara arte, SF emakumea enkuadratzeko eta balore tradizional batzuen arabera doktrinatzeko helburua izan zuen erakundea izan zen, ideologia demokratiko eta feministen kontra. Aldaketak ekiditeko nahi horrek, SF errealitate sozialetik geroz eta gehiago urruntzea eragin zuen.

Edonola, SFn ez ziren gertatu gazteen erakundeetan eta Erakunde sindikalean gertatu ziren arazoak. Seguruenik, SF izan zen bigarren frankismoan ekintza gehien antolatu zituen Alderdiko taldea. Egoera horrek iradokitzen du jendeak ez zuela uste SFk interes politiko batzuekin lan egiten zuenik. Horren erakusle da gaur egungo Nueva Andadura elkarteak, SFko kide ohiek osatutakoa, eta SFk egindako lana goraiatzeko saiatzen dena.

Formakuntza eskolek eta "Escuelas del Hogar" delakoek jarraitu zuten; eta Espainiako folklore zaharra berreskuratzeko abesbatzak eta dantzak bultzatzen jarraitu zuen SFk. Baina, musika eta dantza modernoek geroz eta garrantzi gehiago emango zaie, ekintzetatik etekin ekonomiko handiagoa lortu nahieran. Medina zirkuluetan egindako ekintza kulturalak ere mantendu ziren. SFren boletinak eta argitalpenak ere aipatu behar ditugu.

Esparru legalean antzemango dugu aldaketa nagusia. Juridikoki, emakumea gizonaren azpitik aurkitzen zen eta SFk Espainiar Gorteei egoera hori aldatzeko proposamenak egin zizkion. Edonola, aldaketa txikiak izan ziren beti eta soilik 1958ko, 1961eko eta 1975eko neurriak aipatzea merezi du. 1958ko Kode Zibilaren erreformak emakumearen egoera hobetu zuen. Baina, emakumea ez zen bere senarraren menpe egotetik libratu. 1961an, SFk lan esparruan nolabaiteko berdintasuna bultzatu zuen. Azkenik, 1975eko familia-eskubideen erreforman, SFren onospena izan zuena, ezkontzaren testuinguruan emakumearen menpekotasuna bere senarrarekiko gutxitzea bultzatu zen. Baina, berandu xamar zen. SFk berandu eta gaizki erantzun zuen emakumearen inguruan ematen ari ziren aldaketen aurrean. Emakumearen presentzia lan esparruan geroz eta nabarmenagoa zen eta berdintasunaren eskaera ekidinezina zen.

1977eko apirilaren 1ean Juan Carlos I.a Espainiako erregeak eta Adolfo Suarezek sinatutako dekretu baten bidez *Sección Femenina* desagertu egin zen. Baina, esan bezala, SFko kide ohiak gaur egun oraindik bizirik dagoen elkarte berri batean bildu ziren, Nueva Andadura delakoan.

III. Frankismoaren kontrako emakumeak

Aurreko bi ataletan emakumeen eguneroko bizitza Francoren diktadurapean nolakoa zen azaldu eta Falangeko *Sección Femeninari* buruz hitz egin ondoren, frankismoan emakumeak betetako paperaren irudi orokor bat egiteko falta den azken zatia ikusiko dugu. Frankismoaren kontra lan egin zuten emakumeei buruz eta oposizioko taldeetan egon ziren emakumeei buruz, beraz, zertxobait esango dugu. Atal honetan, lau epealdi ezberdin banatu ditugu, Francoren erregimenarekin gertatu zen bezala, oposizioan ere aldaketak gertatuz joan zirelako.

III. 1. Hastapenak (1939-1952)

II. Errepublikan, emakumearen aldeko lege asko onartu ziren; pixkanaka, emakumea bere lekua lortzen ari zen gizartean, gizonarekin berdintasun egoeran. Gerra Zibila hastean, emakume askok gatazkan zuzenean parte hartu zuten, eta beste asko erretagoardian egon ziren, fabrika eta landetan lan eginez. Baina, garaipen frankistarekin, emakume askok erbestera alde egin behar izan zuen; beste zenbait, kontzentrazio zelaietara bidaliak izan ziren, eta beste batzuk, gehienak, Espainia barneko erbestean gelditu ziren. Askok kartzeletan eta exekuzio-pelotoien aurrean egon ziren eta emakumeen duintasuna zapaltzen zuten zigorrak jasan zituzten, hala nola, ilea guztiz moztea, errizino-olioa edatea, eraikuntza publikoak garbitzea, etab. Bortxaketak eta eraso sexualak ere ohikoak izan ziren. Armada eta Falangea izan ziren emakume "gorria"ren ehizaren arduradun nagusiak.

Diktadura frankistaren lehen urteetan, emakume askok iheslariak ezkutatu zituzten, argitalpen klandestinoak gorde eta banatu zituzten eta beraien etxeak bilera politikoak egiteko eskaini zituzten. Garai latzak izan ziren oposizioarentzat, kartzelaren eta erbestearen ondorioz arazo larriak egon baitziren antolatzeke eta oposizioko taldeak oso zaituak zeudelako. Gainera, errepresioa eta gosea bezalako oztopoak hor zeuden. Hala ere, "Mujeres Antifascistas" erakundea berragertu egin zen, bai Espainian eta baita erbestean ere. Espainian 1933an jaio zen erakunde hori berriro martxan jarri zen talde txikietan antolatuz (bi edo hiru emakume) eta lehen unetik, emakume horiek borroka klandestinoan konpromezu handia hartu zuten: lehen protesten bultzatzaileak izan ziren, azoketan emakumeak orientatzen zituzten, ematen ari zen errepresio egoera azaldu eta zabaltzen zuten, etab.

Alderdi Komunista frantsesak 1947. urtean argitaratutako ondorengo agirian emakume antifrankisten erresistentziak Francoren diktaduraren lehen urteetan eta erresistentzia horrengatik jasan behar izan zuena islatzen da:

A principios de 1940, la cárcel de Ventas, construida para 500 mujeres, albergaba a más de 6000 detenidas que dormían en las escaleras e incluso en wáteres. Cada 30 ó 40 horas se daba de comer a las detenidas un cazo de caldo de berzas y mondas de patatas. Muchas de las detenidas estaban allí con sus hijos. Niños menores de cinco años recibían el mismo alimento nauseabundo. Este era el aspecto más terrible de la cárcel. Todos los niños eran raquíticos hambrientos. Durante el verano de 1941 murieron seis o siete niños diariamente. Sus cadáveres eran amontonados en un wáter al que acudían las ratas. Isabel Parrilla, detenida comunista, permaneció toda una noche velando el cadáver de su pequeña hija con el fin de impedir que los roedores la devoraran.

Otro aspecto lamentable era la galería de las ancianas en la que se encontraban las reclusas de más de 60 años. Muy frecuentemente, a cualquier hora del día o de la noche, se llamaba a cierto número de mujeres que eran conducidas a los interrogatorios. En realidad se trataba de pegarlas y torturarlas durante días e incluso semanas para obligarlas a "entregar" a sus compañeras de lucha.

La cárcel estaba situada cerca del principal cementerio de Madrid. Para las detenidas, escuchar las descargas de las ejecuciones en las tapias del cementerio suponía un mayor sufrimiento moral. Jadeantes, las detenidas contaban los tiros de gracia que les anunciaban el número de fusilados.

El 3 de Agosto de 1939 tuvo lugar en Madrid un juicio, entre 60 jóvenes y 15 muchachas pertenecientes a la Juventud Socialista Unificada, organización cuyos militantes eran menores de edad en un 80 por ciento. Se les acusaba de atentar contra el Movimiento Nacional Triunfante. El Tribunal les condenó a muerte a todos excepto a Julia Vellisco, que no tenía más que 15 años y que fue condenada a 30 años de cárcel; las jóvenes, dando pruebas de una serenidad admirable, distribuyeron sus ropas entre las reclusas y tuvieron el valor de lavarse y peinarse, se pusieron sus más bonitos vestidos y esperaron con firmeza y sangre fría que vinieran a conducirlos a la capilla. Consolaron a las otras reclusas, que lloraban asegurando que se sentían felices de dar su vida por una causa justa. Cuando los verdugos falangistas vinieron, las 13 jóvenes menores salieron gritando "Viva la República".

Los 60 jóvenes fueron fusilados el 5 de agosto a las 6 y media de la mañana delante de la tapia del cementerio del Este. Las trece jóvenes fueron ejecutadas media hora después. Habían pedido morir junto a sus compañeros de lucha pero sus asesinos no accedieron a concederles su último deseo. Antes de conducir a sus víctimas a presidio, la policía falangista lleva a los detenidos a la Dirección General de Seguridad, donde son sometidos a monstruosas torturas para obligarles a denunciar a los antifascistas que conozcan. La mayoría de los detenidos se quedan inválidos o enfermos para el resto de la vida. Así fueron tratadas Mercedes Gómez Otero, Isabel Sanz Toledano y María Teresa Toral

²⁴

1943ko urriaren 23an, Alderdi Komunistarekin lotua zegoen eta klandestinitatean lan handia egin zuen REI (Radio España Independiente) irratiak Euskal Herriko eta Andaluziako emakume talde batzuen eskutizak irakurri zituen. Karta horietan, erregimenaren kontrako oposizio bat antolatzeko ahaleginak antzematen dira:

"En el País Vasco, existen grupos de mujeres antifascistas en casi todos los pueblos de la zona fabril y minera. También hay grupos de Emakumes con las que tenemos una estrecha relación y nos ayudamos mutuamente en el trabajo. En algunos pueblos trabajamos junto a esta organización de mujeres nacionalistas. Aquí no ha sido difícil la organización de grupos de mujeres antifranquistas, porque las mujeres vascas han sido siempre muy activas en la lucha. Hay un convento cuyas religiosas nos ayudan extraordinariamente porque la superiora dice que ellas no olvidarán jamás lo que los falangistas han hecho con los sacerdotes vascos, y porque ellas piensan que ayudar al pueblo a luchar contra sus tiranos, es una obligación de todo católico. Las mujeres más activas de nuestra organización son las de la zona minera: no hay que olvidar que los mineros son los que más sufren y peor viven. En Guipúzcoa también trabajamos de firme, sobre todo en San Sebastián. Pero no estamos satisfechas; pensamos que podemos y debemos hacer más y lo haremos. Publicamos un pequeño periódico en una pequeña multicopista pero es posible que pronto lo podamos publicar en imprenta. También trabajamos para ayudar a los presos y a sus familias haciendo jerseys y bordando. Entretanto, saluda a las mujeres antifascistas de España, por las mujeres antifascistas de Euzkadi. Mirenchu".

²⁴ 27. karpeta. "La lutte des femmes sous la terreur de Franco" artikulua. CC PCE artxiboa.

"No es de ahora, sino de antes, cuando en Sevilla estábamos "atosigás" de "fachas", que nosotras las mujeres sevillanas luchamos contra el falangismo. No hemos orvidao, no orvidaremos jamás, los crímenes que ellos han cometido en Sevilla, y pueden estar seguros que pagarán hasta el último. No se nos puede ir de la memoria lo que hicieron con la pobre madre de Berneto, ni con la sigarrena Carmen, la hermana de José Díaz, er secretario del Partido Comunista de España, ni todos nuestros compañeros y compañeras asesinadas en las calles de Sevilla y en las cárceles. Lo recuerda toa Sevilla y toa Sevilla aguarda luchando, er momento de haser justisia.

Nosotras, trabajamos mucho, hemos formao comités de mujeres que ayudan a presos, que se encargan de repartir manifiestos ilegales que ayudan a los antifascistas a esconderse de la policía; que hasen propaganda entre los sondeos para que ayuden a los presos de los batallones de trabajo formao; que trabajan entre las mujeres de los mercaos, en las colas y en todas partes donde hay mujeres y no crean ustedes que en nuestros comités hay solo mujeres de pueblo y obreras, tenemos hasta señoras que nos ayudan mucho, porque para ellas er trabajo es más fásil y menos peligroso. Estas señoras hasta en las iglesias dejan manifiestos antifalangistas. ¿Qué cómo nos hemos arreglado para traer estas señoras a nuestros comités? Pues muy fácil. A algunas las conosíamos de antes y sabíamos que aunque eran ricas no eran malas personas. A otras nos las han hecho conocer el tendero de la calle, er carnicero, er electricista, er sapatero. Con las obreras es pan comido. No hay una obrera con dignidad que no nos ayude. Y así vamos formando comités no solo en Seviya sino también en los pueblos de la provincia. Claro que encontramos dificultades sobre tó: porque Falange tié ca gancho, que pa qué hablar. Pero a pesar de todo trabajamos, y con esta carta queremos decir a todas las mujeres de España que hagan como nosotras, que ya nos quea poco tiempo de aguante. Por las mujeres Antifascistas de Sevilla. Carmencita de Triana²⁵.

1944ko udan, espainiar gerrillari talde batek Pirinioak gurutzatu zituen Espainian sartzeko asmoz (Aran haraneko inbasioa), eta une horretatik aurrera, emakume batzuek gerrillarien borrokari eskainitako laguntza nabarmena bihurtu zen. Emakume horiek beraien etxeak bilerak egiteko eskaintzen zituzten; janaria, arropa eta sendagaiak ematen zizkieten makiei; Guardia Zibilaren mugimenduetaz informatzen zuten; alderdietako buruak eta gerrillariak harremanetan jartzen zituzten; agiri faltsuak lortzen zituzten; etab. Gerrillari edozein modutan laguntzea "bandidaje y terrorismo"ko ekintza bezala epaitzen zen. Horrela, 1944-1948 urteetan, Madril, Kordoba, Malaga, Segovia eta Valentziako kartzelak zigor izugarriak bete behar zituzten emakume, agure eta gazteez bete zen, gerrillariei laguntzeagatik edo senideak izateagatik:

A mi abuela la detuvieron y torturaron (la colgaron, la metieron la cabeza en vinagre, la golpearon salvajemente). La juzgaron y condenaron a 8 años y un día de prisión. Su delito: ser esposa de Juan "Olla Fría" y no colaborar con la autoridad delatando a su esposo. Pasó tres años en prisión. A mi madre la detuvieron con 17 años. Su delito: ser hija y hermana de "Juan Olla" y no delatar dónde se escondía éste. Humillaban e insultaban continuamente a mi madre. En uno de los casi diarios registros de la Guarcia Civil a su mísera casa, destrozaron las ropas, muebles, etc. Y como castigo adicional a su insolencia la obligaron a personarse diariamente, durante casi dos meses, desde las 9 de la mañana en el cuartelillo y quedaba allí en la puerta, 9 horas cada día²⁶.

1946ko lehen hilabeteetan, gerrillen borroka areagotu egin zen, eta horrela, emakumeek eskaintzen zieten laguntza ere areagotu egin zen. Horietako asko atxilotuak, bortxatuak eta torturatuak izan ziren. Agoarras txertoak jartzen zizkieten, orratzekin gorputz osoa ziztatzen zieten, aulki elektrikoan esertzen zituzten, etab.

²⁵ REI, 1943ko urriaren 23a.

²⁶ *Poder y Libertad* aldizkaria, 11. zenbakia, 25. or.

Emakume batzuk hil egin ziren eta beste batzuek beraien buruaz beste egitea erabaki zuten, sufrimendu horiekin amaitzeko.

Esan beharra dago, gerrillen borrokan izandako paperaz gain, emakumeek paper aipagarria jokatu zutela ere lehen greba orokorretan, batez ere, Asturiasen, Euskal Herrian eta Katalunian.

Hurrengo urteetan zehar, emakumeak lanean gogor segitu zuten. Batzuek kartzelatik, beste batzuek kaletik edo erbestetik. Erakunde batzuek lan handia egin zuten, hala nola "Federación Democrática Internacional de Mujeres" (FDIM) edo "Unión de Mujeres Antifascistas Españolas" (UMAE). Baina, 50. hamarkadan, gerrillak desagertzen hasi ziren herria ez baitzegoen mobilizatzeko eta altxamendu bat burutzeko egoeran eta emakume horientzat laguntzeko modu klandestino berriak sortu ziren. Urte horietan, oposizioko indar berriak antzematen hasi ziren: ikasleak, langileak, etab. Horiek, beste faktore batzuekin batera, frankismoaren krisia eragin zuten.

III. 2. Kartzeletik lehen mobilizazioetara (1952-1960)

1952-1960. urteetan, emakumeek geroz eta partehartze nabarmenagoa izan zuten langile-klasearen errebindikazioetan. Soldata hobea lortzeko borrokak, bizitzaren garestitzearen aurkako protestak, preso politikoen aldeko eskaerak, amnistiaren aldeko kanpainak, base amerikarren kontrako protestak, etab. ohikoak izan ziren.

1953an, 1920an sortutako "Asociación Española de Mujeres Universitarias" berragertu zen. Emakumea unibertsitate eta lan-munduan sartzeko lan handia egin zuen elkarte horrek. Bestalde, UMAE bezalako elkarten paperak oso garrantzitsua izaten segitu zuen. Emakumeak orientatzeko eta mobilizatzeko beraien ahaleginak nabarmenak dira; kasurako, urtero, martxoaren 8an, komunikatu bat egiten zuten emakumeak sentsibilizatzeko asmoz. Ikus dezagun adibide bat:

Llamamos a todas las mujeres, a todas sin excepción, católicas o no creyentes, mujeres que tenéis una ideología política o las que no tenéis ninguna, sindicalistas, amas de casa, unámonos todas para luchar contra tanta ignominia, tanta explotación... por la defensa del pan, de la vida de nuestros hijos, y para exigir la libertad de todos los presos políticos en fábricas, talleres, en el campo, debemos luchar para obtener, por un trabajo igual, salario igual.

[...] En estas acciones de todo el pueblo, las mujeres han participado con entusiasmo y abnegación. En fábricas, talleres y oficinas, han reproducido y distribuido cantidad de octavillas. Cuando llegó el momento de la acción, las mujeres han recorrido kilómetros a pie bajo la lluvia y llevado muchas veces sus hijos en brazos [...] Saludamos a todas las mujeres que de condición social y de opiniones diversas se han sumado con entusiasmo a las acciones pacíficas que hacen tambalearse a la dictadura. La situación es insostenible para las trabajadoras de la ciudad y del campo; es insostenible para las amas de casa y media burguesía; para las maestras, intelectuales, artistas, sobre quienes pesa la falta de libertad, que tanto dificulta su labor creadora y la inadmisibles situación de inferioridad en que la doctrina oficial coloca a la mujer.

Un paso imprescindible en el camino de la convivencia y la reconciliación entre los españoles es la libertad para todos los presos políticos y sociales y el libre retorno de los exiliados a la patria. Esta es una aspiración que por su contenido humano ha de impulsar la iniciativa más variada y múltiple de las mujeres [...] ¡Mujeres! ¡Madres! Que se ponga fin a la injusta discriminación de que son víctimas las mujeres. Que regrese al hogar el hijo, el esposo, el hermano preso o exiliado ²⁷.

Francoren diktadura indartsu eta arriskutik kanpo aurkitzen zen arren, eta oposizioa ahul egon arren, antifrankistek aurrera jarraitu zuten; emakumeek geroz eta partehartze handiagoa zuten. Hasieran askatasun demokratikoen eta presoak amnistiatzeko eskaera bat zena, 50. hamarkadaren amaieratik, emakume ezberdinak (etxekoandreak, ikasleak, intelektualak, langileak, etab.) biltzen zituen mugimendu soziologiko garrantzitsua izan zen.

III. 3. Ekintzatik konpromezu politikora (1960-1970)

60. hamarkada gatazkatsuan oposizio antifrankista berri bat jaio zen, ideologia eta erakunde berriekin. Izan ere, Espainiak urte horietan jasan zituen aldaketa sozial eta ekonomikoek ezker berri bat sortzea bultzatu zuten. Langileen esparruan, "Comisiones Obreras" (CCOO), "Hermandades Obreras de Acción Católica" (HOAC) eta "Juventud Obrera Católica" (JOC) sortu ziren; esparru ideologiko-politikoan, "Frente de Liberación Popular" (FLP), "Partido Socialista del Interior" (PSI) eta ezker erradikaleko talde txikiago batzuk agertu ziren; eta Euskal Herri mailan, "Euskadi Ta Askatasuna" (ETA) jaio zen. Unibertsitateko ikasleek eta langileek bultzatutako antifrankismoa abangoardia zabaleko mugimendua izan zen, baina ez zuen lortu masa mugimendu bat izatea, momentu puntualetan izan ezik.

Era berean, ezin dugu ahaztu erregimenaren izaera autoritarioa bere horretan mantentzen zela, neurri pseudo-liberal batzuk onartu ziren arren, hala nola, Prentsa Legea (1966) edo Estatuaren Lege Organikoa (1966). Salbuespen egoeraren (1969) urteak eta ikasle intelektualen eta langileen kontra burututako errepresio latzaren urteak izan ziren. Aurreko epealdietan ikusi dugun bezala, emakumeek partehartze aktiboa izan zuten errepresioaren kontrako borrokan, elkartasuna erakutsiz.

Itxura denez, erbesteko eta Espainia barneko ikuspegiak ezberdinak ziren. Erbestetik pisu emozional handiko mezuak bidali ziren; askatasunari eta batasunari buruz hitz egiten zuten, bakea eta demokrazia berreskuratzeko. Baina, barnetik zabaltzen ziren mezuak eguneroko bizitzako arazo eta zailtasunei buruz hitz egiten zuten, hots, lanaren, soldaten igoeraren, etab. inguruko eskaera zehatzak ziren. Ondorengo bi testuetan esandakoa argiago ikusiko dugu. Lehen testua, Dolores Ibarrurik 1960ko martxoaren 8an, Emakume Langilearen egunean, erbestetik bidalitako mezua da. Bigarren testua, Espainia barnean une berean zabaldutako panfleto baten pasarte da:

"en nuestra España todavía amordazada, todavía sin libertades, es difícil la celebración de este día. Mas decir difícil no es decir imposible. Y nuestras mujeres como en las huelgas y protestas nacionales contra la Dictadura, encontrarán la forma de celebrar el 8 de marzo, de expresar sus anhelos y sus esperanzas en un mañana de paz y de democracia [...] Queridos amigos y camaradas, al saludaros con el alma hacemos votos porque el 8 de

²⁷ *Mundo Obrero*, 1954ko martxoaren 8a.

marzo de 1960 sea el punto de partida de un nuevo esfuerzo de reagrupamiento y en la organización de las mujeres para que España vuelva a ser un país democrático, soberano e independiente. ¡Viva el 8 de marzo!"²⁸.

"las fábricas cierran, la construcción se paraliza, nuestros maridos se quedan sin trabajo. Es necesario unirse para defender el pan de nuestros hijos. ¡Reclamemos trabajo para nuestros maridos! ¡Por una elevación general de salarios! ¡No podemos vivir con 300 ni con 500 pesetas! Formemos comités de mujeres en las barriadas. ¡Apoyemos a los parados en su lucha por un subsidio de paro igual al salario base!"²⁹.

Emakumeen mobilizazioa geroz eta handiagoa zen: atxiloketen eta bizitzaren garestitzearen kontrako protestetan parte hartzen zuten, preso politikoenzat amnistia eskatzen zuten, langileen borrokan parte hartzen zuten (batzuk CCOO bezalako sindikatuen bidez), greba eta manifestazioetan zeuden, soldata hobeak eskatzen zituzten, etab. Adibide argi bat Asturiaseko 1962ko greban dugu:

Las mujeres estábamos entonces poco organizadas y nos reunimos para ver cómo podíamos participar. Vimos la necesidad de tornar a los esquirols que iban a los pozos, y antes del primer relevo un grupo nos pusimos en el cruce del "Fondón" y las mujeres de la Juécara se pusieron en Sama, donde el paso a nivel. A los primeros que llegaban a trabajar les explicamos lo que pasaba y ellos mismos, al darse la vuelta, obligaban a volverse a los que seguían llegando. Aquello duró muy poco tiempo. Llegó la Guardia Civil, disparó al aire y quería llevarnos presas a las cabecillas. Pero gritamos todas o ninguna, y no nos llevaron a ninguna³⁰.

Atxiloketak, galdeketak eta tratu txarrak egon ziren. Tentsio horiek emakume gehiagok kontzientzia hartzea eta emakumearen inguruko mugimendu demokratiko bat sortzeko nahia zabaltzea eragin zuten. 1965. urtea oso garrantzitsua izan zen emakumearen borroka klandestinoaren testuinguruan. "Movimiento Democrático de Mujeres" (MDM) jaio zen eta horrela, borroka tresna eta errebindikazio propioak zituen lehen emakumeen mugimendu autonomoa garatzen saiatu ziren. Zenbait emakume komunisten ekimenez sortu zen Madrilan, baina ideologia ezberdineko emakumeetara zabaltzeko nahiarekin. Helburu nagusia emakumeak gai sozial eta politikoen sentsibilizazioa zen, bai izaera orokorreko gaitan (amnistia, langabezia, bizitzaren garestitzea, presoek laguntzea, etab.) eta baita emakumeei zegozkien gaitan ere (diskriminazio legala, diskriminazio soziala, etab.). *Sección Femenina* eta Elizak planteatutako emakumearen irudiaren kontrako alternatiba bezala aurkezten zen MDM. Ondorengo testua MDMk apirilaren 20anartzelona zabaldutako testua da, emakumeek maiatzaren 1eko jardunaldietan parte hartzea bultzatzeko asmoz. Emakumearen eskaera garrantzitsuenak zerrendatzen dira bertan:

1. Salario igual por trabajo igual, sin discriminación de sexo.
2. Condiciones efectivas de igualdad para la mujer en el trabajo: derecho dentro de la propia profesión a la cualificación y al ascenso.
3. Derecho efectivo de la mujer al trabajo, sin restricciones a la jornada laboral. Garantías para que no se den discriminaciones para las casadas.
4. Creación de guarderías infantiles, comedores y lavanderías económicas o gratuitas en centros de trabajo; y en los barrios escuelas bien dotadas y equipadas.
5. Creación de

²⁸ REI, 1960ko martxoaren 8an.

²⁹ *Nosotras* boletina, 3. zenbakia, 1960ko martxoa.

³⁰ *Asturias* egunkaria. "25 años de un conflicto laboral" artikulua. 1987ko urriaren 28an. Ana Siervo militante komunistaren testigantza.

órganos democráticos de control en el sindicato y en los centros laborales reconocidos a la mujer³¹.

1969ko urtarrilaren 25a data ahaztezina da. Espainia osoan salbuespen egoera zabaldu zen, 3 hilabetetako iraupenarekin. Atxilotetak eta torturak areagotu egin ziren, eta horren aurrean, grebak orokortu egin ziren: Bilboko Labe Garaietan, Bartzelonan, Madrilan, Sevillan, Asturiasen, etab. Une horretan ere emakumeak mobilizatu egin ziren preso politikoentzako estatutua eta atxilotutakoak askatzea eskatuz:

Somos madres, hermanas, esposas de hombres que han sido detenidos y encarcelados, o lo están todavía, que han sufrido de alguna manera la represión por haber cometido alguno de los calificados por la ley como delitos políticos. Durante el estado de excepción se sobrepasó la cifra de 190 presos políticos entre ambas prisiones de Barcelona. Aunque el estado de excepción haya formalmente finalizado, sus secuelas se siguen viendo todavía. Continúan entrando presos políticos en la cárcel. Estos hombres, al igual que sus predecesores, han tenido que sufrir antes de pasar a disposición del Juez competente coacciones que han llegado hasta la violencia física por parte de los funcionarios de la Dirección General de Seguridad [...] Se encuentran dispersados en diferentes establecimientos penitenciarios, mezclados con delincuentes habituales [...] La solución estriba en un Estatuto del preso político. Angustiadas por esta situación, creemos que la única solución verdadera será el pleno reconocimiento en la Legislación española de estos derechos [...] Tenemos la firme convicción de que nuestro deber nos obliga a no cejar en el empeño de conseguir la promulgación de una Amnistía General Política. Si hemos venido a V.E. para plantear estos problemas ha sido porque creemos en la necesidad de aunar los esfuerzos de todas las personas que comprenden y que de una forma u otra hayan señalado su voluntad de solucionarlo [...] Sea cual sea su actitud estamos seguras de que su postura no será de indiferencia, puesto que lo único que un hombre de buena voluntad no puede hacer delante de estos problemas es mostrar despreocupación o cerrarse en un cómplice silencio³².

III. 4. Elkartasunetik erradikalizaziora (1970-1975)

1970etik aurrera, ikasle mugimenduaren garrantzia zertxobait gutxitu egin zen, langileen protestek gero eta indar handiagoa zuten bitartean. Oposizioko bi mugimendu horiekin batera, 60. hamarkada bukaeran beraien ekintzak hasi zituzten hainbat gizarte-kolektibo aipatu behar ditugu, hala nola, abokatuak, kazetariak, emakume taldeak, etab. Baina, frankismoan ohikoa izan zen legez, protesten areagotze horren aurrean, erregimenetik bideratutako errepresioa are latzagoa bihurtu zen. Gainera, askatasun demokratiko ezak, adierazpen, bilera eta manifestaziorako askatasun ezarekin batera, emakumeen borroka gehiago bultzatzen zuten taldeen sorrera ekidin zuen.

Epealdi honetan aztergai ditugun bost urteetan zehar, aurreko garaietan bezala, emakumeen partehartzea borroka antifrankistan oso aktiboa izan zen. Protesta ekintzak geroz eta jendetsuagoak eta publikoak ziren; emakumearen borrokan eskaera zehatzagoak egiten ziren, jaiotzen ari zen feminismoarekin loturik. MDMk protestak, manifestazioak, panfleto-banaketak, etab. prestatzen jarraitu zuen. Egoera sozio-politikoarekin eta eguneroko bizitzarekin zerikusia zuten gaiak jorratzen ziren: errepresioaren kontrako borroka, amnistia eta elkartasuna

³¹ Arxiu PSUC dokumentua.

³² *Nuestra Amistad* boletina, 3. zenbakia, 1969.

erreprelialatuekin eta beraien senideekin, haurtzaindegiak, eskolak, kaleen konponketak, ura, etab.

Gizarteko sektore ezberdinetako pertsonak elkartu zituzten manifestazio eta greba ugari egon ziren; Euskal Herrian eta Katalunian, indar polizialekin enfrentamendu oso bortitzak gertatu ziren. ETAko militanteak ziren euskaldun batzuen kontrako Burgoseko epaiketa hasi zenean, adibidez, Espainia osotik zabaldu ziren protestak. Epaitutakoen artean, emakumeak zeuden, eta *Nuestra Amistad* buletinean horietako batek "Brigada Político-Social"eko agente baten eskutik jasandako torturak argitaratu ziren:

Le habían pegado en el vientre y en los pechos, la habían colgado por los pelos -aún le quedaba una calva- en algunos sitios también le arrancarán la piel. Un día y otro, hasta que se decidieron a llevarla a la cárcel. Estaba morada. Casi irreconocible. Ingresó en la enfermería con otros muchos porque es un tratamiento corriente en el País Vasco. Estuvo en Pamplona, en Ventas, en el Penal de Alcalá [...] la pusieron en una celda del tercer piso, con un calor tórrido durante el verano, y sin agua, debiendo acarrearla en cubos desde el patio. Le faltaban las fuerzas. Sin embargo seguía siempre en su sitio, sin pedir nada, sin rebajarse

³³

Milaka pertsonak beldurra izateari utzi zioten eta erregimenaren kontra zeudela publikoki erakusten hasi ziren. Militante sozialistak eta komunistak, kristau progresistak, ikasleak, etab. bultzada handiko mugimenduen protagonositak izan ziren Francoren diktaduraren azken bi urteetan. Grebak, manifestazioak, komandoen ekintzak, etab. ugariagoak eta erradikalagoak bihurtu ziren. Emakumeen partehartzea begi-bistakoa izan zen, batez ere ikasle eta langileen kasuan. Errepresioak jarraitu egin zuen, frankismoaren kontra borrokatzen zuten pertsona askoren atxiloketak gertatu zirelarik:

a raíz del suceso de la calle Correo fueron detenidas varias personas acusadas sin fundamento alguno de haber participado en este hecho [...] María Luz Fernández Álvarez fue llevada a la Dirección General de Seguridad en donde permaneció 4 días durante los cuales sufrió torturas de todo tipo. La trasladaron a Yeserías el 29 de septiembre, en donde quedó incomunicada en una celda de castigo en la cual ha permanecido hasta la fecha. Las condiciones de esta incomunicación dictada por la autoridad militar, son extremadamente duras. No puede recibir paquetes, ni tan siquiera la más elemental ropa para cambiarse. Va vestida con la misma ropa que el día que la detuvieron y no ha podido designar abogado. Ha sido sometida a largos y numerosos interrogatorios, algunos hasta altas horas de la madrugada, permaneciendo así dos meses sin que la visitara el Juez. La represión de María Luz Fernández no es algo aislado. Forma parte de la represión, cada vez más feroz, que sufre el pueblo oprimido. Y por tanto, la lucha a favor de María Luz es la manifestación más concreta en estos momentos de la gran lucha antirrepresiva general, que el pueblo ha iniciado ya. Luchando por ella defendemos los mínimos derechos de información y denuncia, ejercemos en la práctica el derecho de huelga tan reclamado y manifestamos públicamente nuestra protesta por la carencia de todo tipo de libertades. Desde aquí alzamos nuestra voz y gritamos a todas las organizaciones y al pueblo en general: Es preciso informar y denunciar los hechos. Que nadie pueda decir que no lo sabía: ahora ya lo saben. Que todo el que haga algo busque la manera más combativa y eficaz. Presas políticas de la cárcel de Yeserías ³⁴.

Azken urteetan, erregimenaren politika erreprelazioa are bortitzagoa bihurtu zen: Euskal Herrian salbuespen egoera inposatu zen, hainbat heriotza-zigor ezarri ziren, etab. Egoera horren aurrean, protestak areagotu egin ziren eta heriotza-

³³ *Nuestra Amistad* boletina, 9. zenbakia, 1971.

³⁴ Nazioarteko Amnistiaren agiria, 1975. Arxiu PSUC.

zigorrek ezabatzeko eskatu zen, batez ere, Garmendia eta Otaegiren kontrakoak. Kasu honetan ere, emakumeek parte hartu zuten.

Azkenean, 1975eko azaroaren 20an Francisco Franco hil egin zen. Egun batzuk geroago, abenduaren 6, 7 eta 8an, Emakumearen Askapenerako Lehen Jardunaldiak antolatu ziren Madrilén. Erakunde eta talde feminista ezberdinetako ehunka emakumek parte hartu zuten. 1975. urte bukaeran irekitako panorama itxaropentsua zen diktadura frankistan zehar emakumeek mantendutako borroka luzearentzat.

IV. Eranskinak

1939ko abenduaren 28ko Estatuaren Buruzagitzako Dekretua, Sección Femenina de Falange Española Tradicionalista y de las JONS eko funtzioei buruz

En atención solícita que esta Jefatura Nacional dedica a la reorganización del Partido, ocupa lugar preeminente la Sección Femenina, por los méritos que sus afiliadas contrajeron durante la guerra en abnegado servicio, de asistencia y hermandad, que es, al propio tiempo, esperanza y promesa de cuanto la mujer española puede realizar ahora en los difíciles tiempos de la post-guerra. Con magnífica disciplina y admirable temple y delicadeza, la Sección Femenina ha llevado a cabo una misión insustituible en las Instituciones de Auxilio Social, Hospitales, Talleres, Lavaderos del Frente, Polvorines, etc.

Ejemplar prestación guerrera y política que en nada ha disminuido las tradicionales virtudes de la mujer española, antes bien, las ha exaltado al calor de una profunda educación religiosa y patriótica, que ha constituido incesante preocupación para la Sección Femenina, en su anhelo hacia una total formación espiritual de la mujer.

Entra, por tanto, dentro de la justicia, confirmar a la Sección Femenina en esta altísima misión que espontáneamente asumió en los tiempos heroicos de la guerra, es, a saber: en la entera formación política y social de las afiliadas al Partido, y extenderla a otros aspectos de la misma índole que, como el Servicio Social de la Mujer, deben ser sometidos, también a la Delegación Nacional de la Sección Femenina, por ineludible exigencia de unidad, que no permite concebir la autonomía de ningún servicio frente a las jerarquías del Partido.

Estas razones aconsejan, en definitiva -y para evitar la variedad de servicios y de atribuciones con identidad sustancial de cometido- precisar las funciones que esta Jefatura Nacional encomienda a la Delegación Nacional de la Sección Femenina.

En su virtud,

DISPONGO

Artículo primero.-La Delegación Nacional de la Sección Femenina es el organismo del partido a quien se confía la formación política y social de las mujeres

españolas en orden a los fines propios de Falange Española Tradicionalista y de las JONS.

Artículo segundo.-A la Delegación Nacional de la Sección Femenina se le encomienda con carácter exclusivo:

a) La movilización, encuadramiento y formación de las afiliadas pertenecientes a la Sección Femenina de Falange Española Tradicionalista y de las JONS.

b) La formación política y educación profesional de las mujeres encuadradas en las restantes secciones del Movimiento. La preparación específica para los distintos servicios se hará bajo la disciplina de la Sección Femenina y con la intervención de éstos.

c) La disciplina en la formación para el hogar de las mujeres pertenecientes a los Centros de Educación, Trabajo, etc., dependientes del Estado, de acuerdo con los respectivos Ministerios.

Artículo tercero.-El Servicio Social de la Mujer, creado por el Decreto número trescientos setenta y ocho, queda adscrito a la Sección Femenina de Falange Española Tradicionalista y de las JONS, bajo la disciplina de su Delegación Nacional, de la que se solicitará la incorporación, justificación y exención del Servicio. Esta Delegación, a través de la Administración General del Partido, percibirá los ingresos a que hacen referencia los artículos seis, nueve, dieciséis y veinte del Decreto número cuatrocientos dieciocho.

Asimismo pasarán a la Delegación Nacional de la Sección Femenina las Instituciones creadas por el cumplimiento del Servicio Social por las movilizadas en él, y que, por su naturaleza, no sean de la competencia de otro servicio.

A la misma Delegación corresponderá la movilización, encuadramiento, formación y distribución de la mujer española durante el cumplimiento de su Servicio Social.

Se amplían las prestaciones del Servicio Social a todos los fines de carácter nacional que la Jefatura Nacional del Movimiento determine, una vez atendidas las necesidades de Auxilio Social.

Artículo cuatro.-En un plazo de treinta días, a contar de la publicación del presente Decreto, la Delegación Nacional de la Sección Femenina elevará a la aprobación de la Superioridad, las disposiciones complementarias para su ejecución.

Artículo quinto.-Quedan derogadas cuantas disposiciones anteriores se opongan a lo dispuesto en este Decreto.

Disposición transitoria.-Hasta la publicación de las disposiciones complementarias a que se refiere el artículo cuarto, se mantendrá en su actual situación toda la organización interna del Servicio Social.

Así lo dispongo por el presente Decreto, dado en Madrid, a veintiocho de diciembre de mil novecientos treinta y nueve.-Año de la Victoria.

Francisco Franco

Sección Femeninaren zina

Juro darme siempre al servicio de España.

Juro no tener otro orgullo que el de la Patria y el de la Falange y vivir bajo la Falange con obediencia y alegría, ímpetu y paciencia, gallardía y silencio.

Juro lealtad y sumisión a nuestros Jefes, honor a la memoria de nuestros muertos, impasible perseverancia en todas las vicisitudes.

Juro, donde quiera que esté, para obedecer o para mandar, respeto a nuestra jerarquía, del primero al último rango.

Juro rechazar y no dar por oída toda voz del amigo o del enemigo, que pueda debilitar el espíritu de la Falange.

Juro mantener, sobre todas, la idea de unidad: Unidad entre las tierras de España, unidad entre las clases de España, unidad en el hombre y entre los hombres de España.

Juro vivir en Santa Hermandad con todos los de la Falange y prestar todo auxilio y deponer toda diferencia, siempre que me sea invocada esta santa hermandad.

Sección Femenina de Falange ko lehen manifestua (1934)

Mujeres españolas:

Falange Española de las JONS incorpora nuestra ayuda a su tarea.

Reclama nuestro esfuerzo como contribución al duro propósito de hacer una España más grande y más justa. Una España con la fe recobrada en sus magníficos destinos y con la vida de todos sus hijos elevada hasta el punto que la dignidad humana exige.

Nuestra misión no está en la dura lucha, pero sí en la predicación, en la divulgación y en el ejemplo. Y además en alentar al hombre con la seguridad de que lo entendemos y compartimos sus inquietudes.

Nosotras mujeres españolas, no sólo padecemos los males que a España entera alcanzan, sino que somos heridas directamente por efectos que a nosotras especialmente toca sufrir; asistimos al espectáculo de las angustias internas en las casas, acongojadas por los efectos de una economía injusta y absurda, y el fracaso espiritual de tantos hombres que tenemos cerca: padres, hermanos, maridos, hijos, a los que una época sin fe en Dios ni en España llenó de aridez y desaliento.

Por España, por ellos y por nosotras mismas hemos de imponernos todo sacrificio para recobrar el ímpetu, la justicia y la alegría de España. Por duros que sean los trabajos valdrá más el precio de alcanzar las horas de una nueva y eterna España, justa y unida.

¡Arriba España!

1961eko uztailaren 22ko legea

El principio de no discriminación por razón de sexo ni estado en la titularidad y ejercicio por los españoles de los derechos políticos, profesionales y laborales está terminantemente reconocido por el Fuero de los Españoles; en su artículo 11 declara que "todos los españoles podrán desempeñar cargos y funciones públicas

según su mérito y capacidad", y el artículo 24 establece que "todos los españoles tienen derecho al trabajo y el deber de ocuparse en alguna actividad socialmente útil". La presente Ley no tiene por objeto otra finalidad que la de desarrollar y dar aplicación efectiva a tales principios, suprimiendo restricciones y discriminaciones basadas en situaciones sociológicas que pertenecen al pasado y que no se compaginan ni con la formación y capacidad de la mujer española ni con su promoción evidente a puestos y tareas de trabajo y de responsabilidad.

Toda norma que se enfrenta con la regulación jurídica de las actividades sociales de la mujer ha de tener siempre a la vista estas dos circunstancias, que han influido o influyen en su articulación: el sexo, en primer lugar, y el estado, en segundo término.

En cuanto al sexo, resulta evidente que por sí solo no puede implicar limitación; como dijera el preámbulo de la Ley de 24 de abril de 1958, sobre modificación del Código Civil, el sexo por sí solo "no puede determinar en el campo del Derecho civil una diferencia de trato que se traduzca de algún modo en la limitación de la capacidad de la mujer a los efectos de su intervención en las relaciones jurídicas"; es este mismo principio general el que ha de ser trasladado al terreno de los derechos políticos, profesionales y de trabajo, y esto es lo que hace la presente Ley; las limitaciones que en la misma se establecen al principio general están basadas en hechos o circunstancias naturales de tan fácil y obvia comprensión, que resulta redundante e inútil su justificación en detalle. De particular importancia, y uno de los ejes de la Ley, es la posibilidad de acceso que concede a la mujer, sin límite de ninguna clase que de su condición de tal derive, a los distintos Cuerpos y carreras de funcionarios al servicio de todo género de Administraciones públicas y privadas, así como el reconocimiento de su plena capacidad para la contratación de su trabajo, sin otra cortapisa que la derivada de la existencia de trabajos que exigen esfuerzos desmesurados, respecto de los cuales, tanto la pura naturaleza como las convenciones internacionales sobre la materia suscritas por España, imponen la limitación. En segundo lugar, la Ley contempla, claro es que referido únicamente a la mujer casada, las limitaciones de Derecho una vez más confirmado en la reforma del Código Civil en 1958, que el matrimonio exige una potestad de dirección que la naturaleza, la religión y la historia atribuyen al marido. Sigue siendo norma propagandística del Estado español, anunciada por la Declaración 2ª del Fuero del Trabajo, la de "libertar a la mujer casada del taller y de la fábrica", pero ni esta norma veda el acceso de la mujer a la multiplicidad -por lo demás creciente- de ocupaciones no manuales, ni en cuanto a las manuales puede ni debe conseguirse por normas discriminatorias y prohibitivas, que más perjuicios que beneficios causan, sino por la elevación general de las rentas de trabajo, reales y no nominales, del marido, que, en conjunción con otros programas, señaladamente permitan al cabeza de familia el mantenimiento con lo procedente de su solo trabajo y esfuerzo de un nivel digno de vida para su familia.

La Sección Femenina de FET y de las JONS, que a lo largo de este último cuarto de siglo ha tenido encomendada la formación de la mujer española, proyectada al servicio de la Patria, orientando y dirigiendo en todo momento ese fecundo quehacer, ha podido comprobar cómo encontraba pleno asentimiento en asambleas nacionales de diverso carácter la idea de conseguir el acceso de la mujer a aquellas profesiones y tareas públicas y privadas para las que se halla

perfectamente capacitada, sin más limitaciones que las que su condición femenina impone.

Por ello, considerando oportuno que tan legítimas aspiraciones encontrasen adecuado reflejo en el ordenamiento positivo español, elaboró una proposición de Ley encaminada a regular los derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer, que, firmada por más de doscientos Procuradores, fue remitida a la Presidencia de las Cortes.

El Gobierno, habida cuenta de la importancia de la materia regulada, hizo suya la proposición de Ley, convirtiéndose en el proyecto de Ley, que, salvo ligeras modificaciones, recogió en sus líneas fundamentales el texto primitivo.

En su virtud, y de conformidad con la propuesta elaborada por las Cortes Españolas, dispongo:

Artículo 1.- La Ley reconoce a la mujer los mismos derechos que al varón para el ejercicio de toda clase de actividades políticas, profesionales y de trabajo, sin más limitaciones que las establecidas en la presente Ley.

Artículo 2.-1. La mujer puede participar en la elección y ser elegida para el desempeño de cualquier cargo público.

2. La mujer puede ser designada asimismo para el desempeño de cualquier cargo público del Estado, Administración local y organismos autónomos dependientes de uno y otra.

Artículo 3.-1. En las mismas condiciones que el hombre, la mujer puede participar en oposiciones, concursos-oposiciones y cualesquiera otros sistemas para la provisión de plazas de cualesquiera Administraciones públicas. Asimismo tendrá acceso a todos los grados de enseñanza.

2. Se exceptúan de lo dispuesto en el número 1 de este artículo el ingreso en:

a) Las Armas y Cuerpos de los Ejércitos de Tierra, Mar y Aire, salvo que por disposición especial expresa se conceda a la mujer el acceso a servicios de los mismos.

b) Los Institutos armados y Cuerpos, servicios o carreras que impliquen normalmente utilización de armas para el desempeño de sus funciones.

c) La Administración de Justicia en los cargos de Magistrados, Jueces y Fiscales, salvo en las jurisdicciones tutelar de menores y laboral.

d) El personal titulado de la Marina Mercante, excepto las funciones sanitarias.

Artículo 4.-1. la mujer podrá celebrar toda clase de contratos de trabajo.

En las reglamentaciones de trabajo, convenios colectivos y reglamentos de empresa no se hará discriminación alguna en perjuicio del sexo o del estado civil, aunque este último se altere en el curso de la relación laboral.

Las disposiciones reglamentarias determinarán los trabajos que, por su carácter penoso, peligroso o insalubre, deben quedar exceptuados a la mujer.

2. las disposiciones laborales reconocerán el principio de igualdad de retribución de los trabajos de valor igual.

Artículo 5.-Cuando por ley se exija la autorización marital para el ejercicio de los derechos reconocidos en la presente, deberá constar en forma expresa, y si fuera denegada, la oposición o negativa del marido no será eficaz cuando se declare judicialmente que ha sido hecha de mala fe o con abuso de derecho.

La declaración judicial a que se refiere el párrafo anterior se hará por el Juez de Primera Instancia del domicilio habitual de la mujer, a solicitud de ésta, con audiencia de ambos cónyuges, por plazo máximo de diez días y sin otro trámite ni ulterior recurso.

Disposiciones finales

1. La presente Ley entrará en vigor el día 1 de enero de 1962.
2. Quedan derogadas cuantas disposiciones se opongan a lo dispuesto en la presente Ley.
3. Se faculta al Gobierno para dictar las disposiciones que se estimen precisas para el mejor cumplimiento de los preceptos que se contienen en esta Ley, y asimismo para la adaptación a sus preceptos de las situaciones creadas hasta el momento de su vigencia, respetando los derechos adquiridos.

Dada en el Palacio de El Pardo a 22 de julio de 1961.

Francisco Franco

Bibliografía

- Gallego-Méndez, M. T. (1983): *Mujer, Falange y franquismo*. Taurus, Madrid.
- Gracia García, J. - Ruiz Carnicer, M. (2001): *La España de Franco (1939-1975): cultura y vida cotidiana*. Editorial Síntesis, Madrid.
- Nielfa Cristóbal, G. (ed.) (2003): *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura*. Instituto de Investigaciones Feministas, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.
- Palacios Bañuelos, L. - Rodríguez Jiménez, J. L. (2001): *Para acercarnos a una historia del franquismo*. Ediciones Académicas, S. A., Madrid.
- Romeu Alfaro, F. (2002): *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*. El viejo topo, Madrid.
- Scalon, G. M. (1986): *La polémica feminista en la España contemporánea*. Akal, Madrid.
- Suárez Fernández, L. (1993): *Crónica de la Sección Femenina*. Nueva Andadura, Madrid.